

प्राचीन नेपाल ANCIENT NEPAL

संख्या १७७
असार २०६८

Number 177
July 2011

सम्पादक मण्डल
प्रधान सम्पादक
विष्णुराज कार्की
सम्पादक
उद्धव आचार्य
श्यामसुन्दर राजवंशी

Editorial Board
Chief Editor
Bishnu Raj Karki
Editor
Uddhav Acharya
Shyam Sunder Rajbamshi

विषय-सूची
Contents

अंग्रेजी खण्ड
English Section

**A Pilot Geophysical Evaluation of the Site of
Tilaurakot, Nepal**

Schmidt, A., Coningham, R.A.E., Strickland, K.M., & Davis, C.E. 1-16

**A Pilot Geophysical Evaluation of the Site of
Ramagrama, Nepal**

Schmidt, A., Coningham, R.A.E., Strickland, K.M. & Shoebridge, J. E. 17-33

नेपाली खण्ड
Nepali Section

नेपाल स्थित भूटानी गुम्बा, मार्मी-ल्हा-खाङ्ग संरक्षण र संचालन: एक ऐतिहासिक विवाद
सुशीला मानन्धर (फिशर)..... ३४-४३

पुरातत्त्व विभागको गतिविधि आ.व. ०६६/६७
श्यामसुन्दर राजवंशी, सविता न्यौपाने..... ४४-५०

A Pilot Geophysical Evaluation of the Site of Tilaurakot, Nepal

Schmidt, A., Coningham, R.A.E., Strickland, K.M., & Davis, C.E.

Abstract

In July and August 1997, and again in July and August 1999, a team of archaeologists and archaeological scientists from the UK were invited to carry out a pilot geophysical evaluation of the site of Tilaurakot in collaboration with a team from the Lumbini Development Trust and the Department of Archaeology, Government of Nepal. The site was selected for study on account of its strong textual and archaeological links with Lumbini and funded by UNESCO's World Heritage Centre in order to support the preparation of a nomination for the site as part of a serial nomination of World Heritage Sites associated with the life of the Lord Buddha. The evaluation successfully identified a number of probable archaeological features within the city site for future investigation.

1. Introduction

The site of Tilaurakot is located three kilometres north of the town of Taulihawa on the eastern bank of the river Banganga and the site consists of a fortified 'citadel' of approximately 500 metres by 400 metres and is surrounded by a series of associated monuments. Tilaurakot was first noted as a place of archaeological interest during the 1896 tour of Dr A. Fuhrer, Archaeological Surveyor for the North-Western Provinces of Oudh, during which he stated that there were a number of important Buddhist remains in its vicinity (Fuhrer 1897: 22). In 1899 the ruins at Tilaurakot were investigated, surveyed and excavated by P.C. Mukherji, also of the Archaeological survey of India (Mukherji 1901) and he recognized the wooded mound as the site of a rectangular fort protected by a wall and ditch, the latter being double on the south-eastern edges of the fort. He cut sections through the fortification wall finding it to be twelve feet wide and cleared the

eastern gateway, exposing a number of guardrooms (ibid.: 19). He also noted the provision of a large tank within the north-eastern corner of the site and a smaller one to its south-east. During these clearings he exposed a number of cardinaly-oriented brick-built structures close to the surface within the interior of the fort. As a result, he identified a palace in the vicinity of a modern shrine to a local deity, Samai Mayi, and exposed a large number of its brick walls, some superimposed upon earlier foundations (ibid.: 20). A further structure was exposed some twenty-five feet west of these structures, consisting of brick walls and a lime concrete flooring. A further floor of this material was revealed in a trench to the north-west of the shrine. More structures were noted to the east of the shrine, a square building and an octagonal structure, the latter was identified as a stupa by Mukherji (ibid.). Two more stupas, one of which was sixteen-sided, were excavated in another mound in the north-east of the site. He also investigated a number of the mounds in the immediate vicinity of the large tank and exposed a series of brick structures on its northern, western and southern sides. He also excavated a large mound to the south-west of the temple and exposed a further structure which he referred to as a building of "respectable dimensions" (ibid.: 21).

In addition to investigating the remains of the fortified citadel, Mukherji also studied the immediate vicinity of the mound and recorded a number of associated structures. The largest of these was a large mound in the paddy fields, some 220 metres south-east of the exposed eastern gate (ibid.: 21). A section had been already cut into the mound at the request of Major Waddell but Mukherji had this work contained in order to expose the full dimensions of the monument, which he confirmed as a brick-built stupa. Its section suggested that the monument had

undergone a series of remodelling and its final phase measured sixty-eight feet in diameter with a extant height of six feet (ibid.: 22). Mukherji noted that it had been opened on the north side in antiquity, thus any attempt to date its construction from the relic chamber was quite impossible, as all relics had been removed. Two large, silted tanks to the south-east of this stupa were also recorded. A large mound of iron slag was noted on the edge of the southern ditch of the site, which Mukherji interpreted as suggesting that "there was a large workshop here in ancient times" (ibid.). On the western side of the 'citadel', close to gate no.2, he recorded the remains of a vihara, as indicated by two low mounds and a large brick foundation. In the north of the site, he identified further archaeological features - a suburb of the fortified 'citadel' in the triangular plot of jungle just beyond the northern ditch, stating that this area "no doubt, formed an inhabited part of the ancient town" (ibid.). He also suggested that this suburb had also been provided with a fortification in the form of a ditch (ibid.). A further monument to the site's south was noted on the northern outskirts of the town of Tauliva (ibid.: 119). The monument consisted of a large brick mound, undoubtedly a stupa, on the western side of the road, surmounted by a small shrine to Samai Mayi. Mukherji stated of this site that "I doubt not that if excavations are judiciously undertaken here, some very interesting finds may be discovered" (ibid.).

Mukherji was convinced that the remains at the site of Tilaurakot represented Kapilavastu, the capital of king Suddhodhana, stating that "closer inspection showed me that Tilaura-kot (sic) was most likely the city of the Buddha's father." (ibid.: 3-4). He explanations for this confidence were provided by a series of similarities between textual descriptions of ancient Kapilavastu, Asokan inscriptions and his topographical and archaeological records of the site. Mukherji's first task was to demonstrate that the two sites were topographically identical. He noted that the Chinese pilgrim Hiuen Tsang had recorded that Kapilavastu, the birthplace of the Gautama Buddha, was located fifty *li* north of the natal town and nirvana stupa of one of his predecessors, the Krakuchchanda or Kakutsanda Buddha (ibid.: 55). Hiuen Tsang also recorded that a pillar had been erected by the Emperor Asoka next to the stupa. Having changed the fifty *li* to a distance of four miles, Mukherji demonstrated that the broken

pillar and stupa at the village of Gotihawa were at the requisite distance to the south of Tilaurakot (ibid.: 55). He then demonstrated that the pilgrim's description of the natal town, Asokan pillar and nirvana stupa of the Konagamana or Kanakamuni Buddha, some thirty *li* or four miles to the north-east of that of Krakuchchanda Buddha, agreed with the location of the Asokan pillar at Niglihawa (ibid.: 56). Similarly, he suggested that as the pilgrim had stated that Kapilavastu was located fifty *li* west of Lumbini, the location of Tilaurakot in relation to the newly discovered pillar at the site of Runmin-dei demonstrated further agreement (ibid.: 49).

Having demonstrated that geographically the identification was viable, Mukherji then provided a further list of more detailed parallels at the site itself. Kapilavastu was recorded as having been located beside a lake and to the east of a river, a position which Mukherji could show was also shared by Tilaurakot. Mukherji went on to identify a number of the extant monuments with those of Kapilavastu as described by Hiuen Tsang, thus the surface remains near the modern temple were interpreted as the vihara built on the palace, the octagonal remains as the Vihara of the conception, the sixteen-sided stupa as the Asita stupa (ibid.: 5 1), the remains on the north-west of the central tank as Yasodhara's quarters (ibid.: 52), the remains on the north-east of the central tank as the school house, the foundations of a large building outside the eastern gate as a Sangharama, a mound 166 metres south of the south gate as the elephant-throwing stupa (ibid.), mounds on the northern and western sides representing stupas belonging to two of the viharas of the four signs (ibid.: 53). He further stated that the large stupa on the eastern side of the site "struck me as having some meaning, presumably associated with the life of the Buddha" (ibid.: 22). On the basis of this evidence he supported his identification suggesting that "It will thus be seen that no other ancient site has so much claim on the identification of Kapilavastu as Tilaura (sic), as being situated in the right position and fulfilling all other conditions" (ibid.: 50).

Of course these identifications were not without their problems or their critics. One core problem was that both Faxian and Hiuen Tsiang allocate different distances and directions for their routes from Sravasti to Kapilavastu. These identifications were not without their problems, including an apparent contradiction between the

locations of Kapilavastu as recorded by Faxian and Hiuen Tsiang. The problem was, however, lessened by Vincent Smith who suggested that the two pilgrims were referring to different sites as Kapilavastu (Smith 1901: 10), one possible solution to the contradiction. Furthermore he stressed that such identifications aimed only at/ascertaining the position of the site named Kapilavastu visited by the two Chinese pilgrims stating that "the inquirer should remember that an interval of at least nine hundred years intervened between the death of Gautama Buddha and the visit of Fa Hian. The more detailed account of Hiuen Tsiang dates from a period about two hundred and thirty years later." (ibid.: 12). The debate on the site's identification as the ancient city of Kapilavastu has continued since Mukherji and Smith's time leading to a series of publications, some supporting an identification with Tilaurakot, and some an identification with the monastic complexes at Piprahwa and Ganwaria; as it was not aim of this fieldwork to investigate or evaluate such debates we shall only repeat Hartel's words that "The majority of scholars all over the world tended to Tilaurakot" (Hartel 1995: 151).

Since Mukherji's explorations the site was not investigated again until 1962 when joint excavations were conducted at the site by the Department of Archaeology, Government of Nepal and the Archaeological Survey of India, under the direction of Debala Mitra (Mitra 1972). Unfortunately during this single season only "a small trench across the fortifications" was excavated. This trench, TLK-1, was located in the north-west corner of the walled area and measured thirty-two metres by six metres (ibid.: 11). The maximum height of the deposits from natural soil to the highest point of the brick fortification was 3.9 metres and the habitation deposit only 1.5 metres high (ibid.: 14). Mitra divided this sequence into three main phases, IA & B, pre-fortification; II, mud-rampart; and III, brick fortification (ibid.). Any attempted re-analysis of the ceramics and their distribution within this sequence using Mitra's ceramic report is almost impossible as she divided the ceramics into only two categories, sherds from Period I, and later sherds from the two surface layers (ibid.: 16). This was done because she suggested that the presence of phase I sherds in rampart construction phases II and III, was purely due to their later mixing. Northern black polished ware was recovered from phases IA and B, and

presumably phases II & III, of the sequence (ibid.: 18). Normally one would ascribe this ceramic, and its deposits, a date of between the sixth century and the second century BC (Erdosy 1994: 105). However, Mitra ascribes a much later date stating that "in the present context it is certainly not earlier than the third century BC and is most probably not later than the second century BC" (Mitra 1972: 18). Mitra suggested this later date because of the presence of a single inscribed sherd - a single example that might have been of an intrusive nature. A further ceramic category recovered from phase I was classified as a 'grey ware' by Mitra (ibid.: 23). Mainly in the form of a *thali*, a number of examples had black painted bands, dots and strokes, causing Mitra to state that "These indifferently-painted sherds found in association with the Northern Black Polished Ware cannot be assigned to a distinctly pre-NBP Ware phase, but the possibility of finding classic examples of Painted Grey Ware or of isolating its pre-NBP Ware phase elsewhere, if not on the site, cannot be entirely ruled out" (ibid.). The contemporaneous nature of these two categories of ceramics cannot be established at the site as no tables were published giving their distribution within the excavated layers. It is quite possible that the latter sherds represent a localized form of Painted Grey Ware, which can be ascribed a date of between the ninth and seventh century BC (Erdosy 1994: 80) and that their presence is derived from earlier deposits. Mitra summarized her findings suggesting that the presence of northern black polished ware at the site suggested that it might have been occupied as early as the sixth century BC, but not in the area of the trench, that there was no occupation in the Post-Common era, and that the structures exposed on the surface by Mukherji were likely to be Mediaeval in date (ibid.: 15).

Unfortunately, due to the location of Mitra's trench in mixed deposits on the city wall, a factor combined with the diminutive size of the trench, it was impossible to deliver a sound scientific summary of the sequence and chronology of Tilaurakot. Further work was therefore carried out by the Department of Archaeology, Government of Nepal between 1967 and 1972 during which a number of sondages were opened within the mound (Mishra 1978). The excavations concentrated on either clearing monuments close to the surface or on creating a stratigraphic sequence for the site. A 6.5 metre square trench was opened in front of the Samai-Mayi shrine

on mound I, exposing part of a mediaeval Vishnavite temple (ibid.: 8), whilst a trench on the western edge of the mound yielded the remains of a gateway complex in 1967, similar in form to that of the eastern gateway (ibid.: 10-11). This latter excavation also exposed the course of a road running through the gate and into the interior of the site (ibid.: 12). The sondages produced a sequence of nine occupation periods which were dated between 200 AD and 700 BC, 1 & 2, Kushan; 3 & 4 Sunga; and 5, 6, 7, 8 & 9 NBP and Painted Grey ware (ibid.: 9). A Japanese team from the University of Rissho helped excavate a surface structure, interpreted by some scholars as a palace on mound V11 (Rijal 1979: 33). Unfortunately the excavation report was never published. In 1979 Rijal published the section from a sondage in mound V and produced a new sequence that stretched from the first millennium BC to the third century AD. This sequence was divided into period I, c. 800 - 1100 BC (with painted grey ware); period II, c. 600 - 500 BC (with northern black polished ware); period III, Mauryan (with northern black polished ware and Brahmi inscriptions); period IV, Sunga; and period V, Kushan (ibid.: 34-5). During this later phase of investigations, research was not limited to the interior of the site, and when bricks and a punchmarked coin were found at Dhamnahawa, some 400 metres to the north of Tilaurakot, this area was investigated. The 1968 excavations yielded a complex of two brick built stupas, the larger had a diameter of 17.5m and a height of 2.5 metres whilst the smaller had a diameter of 8.5m (Misra 1978: 134). The former was found to have altered in a series of four construction phases, whilst the latter had only one (ibid.).

2. Methodology

Archaeological geophysics, a non-destructive technique, is now an integral part of non-destructive site assessment in the UK, and has been successfully used in South Asia (Coningham & Schmidt 1997; Schmidt & Coningham 2010). It can record shallow sub-surface features quickly and requires only a small team, making it both time and cost-effective. Within the UK, it is generally used in two ways; firstly, to assist with site management and, secondly, to investigate and assess newly discovered sites. The former involves the large scale survey of the monuments in order to define their extent below the surface. Often the distribution of standing monuments may be very different to

that of foundations and other remains which are sub-surface. When such a survey is conducted, it is possible to map the position of unexcavated structures in order to gauge the importance of the various areas of the site. This information should be stored, preferably on a GIS system, and when any site development plans are proposed, such as the construction of paths, drains, pipelines or museums, these areas can be avoided. Similarly, if the relationship between sub-surface monuments is questionable, it is possible to locate suitable areas for research-oriented excavations and evaluations. The geophysical element in site assessment is also designed at allowing archaeologists and conservators to identify the best areas to work.

The objectives of this pilot evaluation were to identify any remains in a sample of survey areas that are related to earlier structures present at Tilaurakot. Earth resistance and fluxgate gradiometer surveys were carried out on both sites. The choice of these methods was based on the prevalent use of burnt bricks as building material in Historic and Early Historic times, as evident from earlier surveys in the Terai. Structural brick remains, such as foundations, usually produce distinct magnetic signals and often also form a barrier to electrical current flow, showing as high earth resistance.

The survey was undertaken, using a Geoscan Research FM36 fluxgate gradiometer and a Geoscan Research RM15 earth resistance meter and frame PA5n, along lines parallel to the grid edges, walking west to east and starting in the north-west corner of each grid. The grids were arranged in 10m X 10m blocks, with data recorded every 0.5m along the lines which were 0.5m apart (10m X 10m @0.5m X 0.5m). A twin-probe configuration was used for the earth resistance survey (separation of mobile electrode was 0.5m of remote electrodes approximately 3m). A current of 1mA and a gain of 10 were used. The fluxgate gradiometer was set to a recording of 0.1nT.

Earth resistance data were recorded automatically upon insertion of the electrodes in the ground (medium logging speed). Subsequent lines were surveyed in alternate directions ('zigzag'). Fluxgate gradiometer data were recorded walking with manual or automatic trigger. All lines were walked in the same direction ('parallel'). After completion of each grid, the drift of the equipment was logged at a common reference position and the electronic and mechanical set up of the instrument

adjusted. Data were downloaded using *Geoplot* and these data and metadata are used for archiving. Subsequently, grids were matched to each other using the automatic functions of *Contors* or 'Zero Median Grid' in the *Grid* software.

3. Results

3.1 Results of the 1997 Mission During the 1997 mission to Tilaurakot we conducted four geophysical surveys, one between the central 'palace' structure and the eastern gate (Site 1), one in the eastern half of the northern suburb (Site 2), one in a field to the south of the silted ditch (Site 3) and one to the immediate south of the eastern stupa (Site 4). In addition to the geophysical surveys we also conducted an EDM survey in order to link our grids into plans of the site. Site 1 was a rectangle measuring 100 metres by 40 metres and was laid between the conserved central 'palace' remains excavated by Rishsho University and the Department of Archaeology and the conserved eastern gate. In locating the geophysical survey in this area we hoped to identify the ancient course of the road within the fortified area running from the eastern gate. There was also the possibility that this road went in a south-western direction and connected with the conserved western gate. The area was free of trees but was covered in a tall grass which had to be removed before the survey grids could be laid out. The grids were then subjected to an earth resistance and fluxgate gradiometer survey. The major feature visible in the magnetometer results is a linear strip (a) running from the south-west to the north-east. It is marked by two narrow positive anomalies running to its north and south, respectively. This same feature is also characterized by a slightly reduced resistance. From the shape and width of the feature its interpretation as a major road of the citadel is most likely.

Another linear positive magnetic anomaly (b) runs parallel to this feature, and anomaly (c) runs perpendicular to (b). These two features have no correspondence to anomalies in the resistance survey and are possibly caused by structural remains, for example, wall foundations. A differently aligned high resistance anomaly (d) cuts across these features and seems unrelated to them and no interpretation can be offered. Low resistance anomaly (e) is the modern path which transverses the area. It is clear that the feature (a) runs directly from the eastern gate and passes between the southern edge of the

conserved 'palace' and the central tank towards a slight depression in the western rampart - perhaps the indicator of an eroded gate. The road is approximately 10m wide and runs east-west across the site and parallel features (b) and (c) suggest that it may be part of a formal system of cardinal divisions dividing the site into blocks. As previously stated, such a pattern is well known from the Early Historic cities of Sirkap in Pakistan, Bhita and Sisupalgarh in India and correlates well to urban layouts provided by the *Arthashastra*. However, it is worth stressing that the results of the geophysical survey have only identified features dating to the final occupation of the site, phase V - the Kushan period.

Site 2, measuring 40 metres by 100 metres, was located in fields just beyond the northern rampart and ditch, an area of land which Mukherji had assumed was part of the urban complex (Mukherji 1901: 22). The area was covered in a thin grass and the only visible features were field bunds, however, there were substantial scatters of eroded fragments of pottery. The site was subjected to both an earth resistance and fluxgate gradiometer survey. No obvious features were interpreted apart from the field bunds which are clear on both surveys. In addition to the two geophysical surveys we conducted a surface survey with the EDM which identified a possible gate in the south-west corner of the area. Although the results of the geophysical survey were poor, the presence of substantial pottery scatters and a possible gateway are evidence of the fact that this area is clearly part of the ancient urban complex.

Site 3 measured 40 metres by 30 metres and was located in uncultivated fields some 100 metres to the south of the city's south-west corner. The only visible features within the grid were field bunds and it was covered in short grass. It was subject to both an earth resistance and fluxgate gradiometer survey. Again the results of the geophysical survey were poor and the only possible identifiable features were the field bunds. Although the geophysical survey failed to identify possible structures within the grid, we also conducted an EDM survey of the surrounding area. The city's silted defensive moat is particularly well preserved on the southern sector and at the time of the mission still held water. We also recorded a 100 metre long scatter of pottery fragments eroding out of a small band some 75 metres north of Site 3, close to the modern Vihara. A low mound on the

immediate southern bank of the silted moat, some 160 metres to the north-east of Site 3 was surveyed. This mound, first noted by Mukherji (1901: 22) consisted of a large scatter of iron slag several metres high. The date of this archaeological feature is unclear but it may well be an indicator that certain industrial practices were located outside the urban centre to avoid undue pollution. It should also be noted that substantial quantities of slag were encountered during the excavation of the site's western gate. The excavator recorded that the surface of the road running through the gate into the interior of the city was metallised with slag (Misra 1978: 12).

Site D, measuring 40 metres by 40 metres, was located in an uncultivated field to the south of the eastern stupa. The only visible features within the grid were field bunds and it was covered in short grass. It was subject to both an earth resistance and fluxgate gradiometer survey. As with Sites B and C the results of the geophysical survey were poor. The team noted that the stupa itself was very badly overgrown.

3.2 Results of the 1999 Mission Site A, surveyed in 1997 at 1m resolution, lies in an open space between the fenced "palace" compound and the Eastern gate and Site 1, surveyed in 1999 at 0.5m resolution, lies immediately to its North. Two parallel linear high magnetic anomalies are running through the Southern part of Site A and are also vaguely indicated in the earth resistance data. It is most likely that they are the borders of a consolidated road surface. There are further linear anomalies in parallel and at right angles to this feature and it can be assumed that they are part of a rectangular street layout. As can be seen from the overview diagrams, the feature is heading directly towards the Eastern gate. No anomalies were found that could easily be interpreted as the remains of individual buildings. To the NE of Site A and to the North of Site 1 accumulations of localised high magnetic anomalies with pronounced negative 'halos' are visible. They are most likely caused by the random dumping of ferrous material and are similar to the response of slag heaps found on other sites. The anomalies could either be due to the destruction of the site or due to modern dumping. The current paths across the site show as anomalies of low earth resistance. Additional bands of low earth resistance are visible but probably due to the current topographical variations.

Site B lies to the north of the main citadel site, within modern paddy fields that were dry at the time of survey. The earth resistance data show bands of low values, which seem to intersect at right angles. It is possible that these anomalies are part of some regular underlying structures but the results are not sufficiently clear to confirm this. Magnetometer data are governed by an apparently random assemblage of individual high magnetic anomalies. Since they show only limited negative 'halos' it is likely that they are caused by modern surface fires. No structural anomalies could be identified.

Site C lies to the south-west of the citadel, East of the modern Buddhist complex in the middle of some paddy fields. The latter were reasonably dry at the time of survey although the survey was disrupted by heavy rain. Broad banding is visible in the earth resistance data and it is possible that this is related to the irrigation of paddy fields. Magnetometer results show localised high magnetic anomalies, very similar to Site B, which do not appear to form any particular pattern and are probably caused by modern surface fires. The vague indication of a linear negative magnetic anomaly running north to south in the eastern half of the area, undercutting one of the current bunds. Further interpretation of this anomaly is not possible.

Site D lies to the south of the Eastern Stupa, outside the citadel. The area was very dry and the soil hard, leading to a large number of unrecorded earth resistance positions. The remaining area shows a broad band of low earth resistance but its interpretation is inconclusive. Magnetometer surveys of the same site show a number of isolated high magnetic anomalies. Some of them are clearly bi-polar, especially two adjacent to each other in the western half of this site. They show negative anomalies slightly bigger than their positive part, indicating a horizontal orientation of the causative magnetisation. It can therefore be assumed that they are produced by horizontal ferrous objects. The other anomalies could either be due to ferrous waste or surface fires (see Site B). Their interpretation is otherwise inconclusive.

Site 2 lies to the north of the current entrance to the site and shows a deep depression running east to west, leading to an earlier entrance to the site. This depression is marked by high earth resistance readings and some missing data points. To the North and South of the depression, areas of low earth

resistance values are found, which lead to areas of higher earth resistance to the north-east. The data do not reveal any structural features. The range of magnetometer data is fairly high indicating a scatter of magnetic anomalies of probable ferrous origin. There is no clear pattern to their arrangement and a random dumping of material is the likely cause.

Site 3 lies immediately east of the fence enclosing the preserved Western gate and Site 7, extends north of it (only earth resistance surveys were undertaken on Site 7). This area shows several broad bands of low earth resistance which are vaguely parallel to each other. The south-western band is intersected by a linear high resistance anomaly of about 5m width that is bending northwards at the northern end of Site 3 to flank the low earth resistance anomaly of Site 7 on its western side. The origins of this anomaly are unclear. However, a blurred and broad high earth resistance anomaly seems to run in parallel with it on Site 7 and possibly on Site 3 in a distance of about 15m. It is therefore possible that they are flanking a strongly curved road leading to the Western gate. While such curving road may seem unlikely for a regularly laid out street plan, it could possibly join the road-like feature found on Site A and Site 1. However, this interpretation is very tentative and requires further data for its support. The magnetic anomalies on Site 3 are localised and many show only limited associated negative 'halos'. It is therefore likely that they are caused by modern surface fires.

The most interesting findings on Site 7 are a number of rectangular high earth resistance anomalies to its north. The northernmost anomaly is relatively weak and aligned north to south but seems to be subdivided horizontally, forming an H-shaped structure, probably related to a building. To its south lies a rectangular area of consistently high earth resistance. This is possibly caused by a solid floor (possibly brick) or a collapsed building, densely filled with rubble. To its East lies a more complex structure with two adjacent cells aligned east to west and an additional elongated cell to its north. It is likely that this is part of an underlying building. Further smaller rectangular anomalies are aligned with these structures and some linear features are running diagonally north-west to south-west to the north of the complex structure. Further rectilinear high earth resistance anomalies are found to the West of Site 7 but they do not appear to form

individual structures although they could be caused by boundary walls.

Site 9 lies to the south of the fenced "palace" compound and is partially overlapping Site A. Only earth resistance surveys were undertaken on this site. There are no small-scale features apparent in the data but the low earth resistance data to its East seem to show relatively abrupt rectilinear edges. It is therefore possible that this area is associated with underlying features. However, it is notable that the linear feature from Site A ('road') is not apparent in this overlapping site. The reasons for this are unclear. It has to be noted, though, that the data show broad bands of low and high resistance to the West which are vaguely aligned with the linear feature of Site A. The data remain inconclusive.

4. Conclusion

These two pilot geophysical evaluations identified a number of specific anomalies, which are most likely caused by structural remains from the latest phase of the citadel's occupation. On Site A, a road-like feature is extending westwards from the Eastern Gate with adjoining rectilinear anomalies, possibly related to a regular street pattern. It was not possible to detect this pattern on other parts of the site, partly because only earth resistance surveys were employed on Site 9. To the east of the Western gate, broad bands of anomalies are sweeping through Site 3 and their interpretation as the delineation of a curved road is very tentative. On Site 7, a number of rectilinear high earth resistance anomalies were discovered that are most likely caused by building remains, which could be similar to those found in the "palace" compound. On most sites, a random distribution of high magnetic anomalies was found probably related to modern surface fires or ferrous waste material. It is also recommended that additional surveys are undertaken on the site to assess whether any further substantial structures are present underground. In conclusion, we may state that the archaeological site of Tilaurakot is highly significant as it is one of the best preserved examples of a provincial Early Historic South Asian city and its immediate environs and warrants further archaeological investigation.

5. Acknowledgements

In addition to the generous help given by the officers of the Department of Archaeology,

and the Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation, Government of Nepal, and the Lumbini Development Trust during our missions, we would also like to acknowledge the assistance of the following individuals: Mr Shrikrishna Gautam, Mr Khadga Man Shrestha, Dr Armatya, Mrs Riddhi Pradhan, Mr Kosh Prasad Acharya, Mr C.P. Tripathee and Mr. Sukra Sagar Shrestha; Mrs Rana, Mr Laxmi, D. Manandhar, Mr Ram Lal Shrestha, Mr Gajendra Kumar Lama, Ang Dawa Sherpa, Mr Basanta Bidari and Mr Pratap Khatri of the Lumbini Development Trust; Mr Purushottam N. Pradhan of the Nepal National Commission for UNESCO; Ms Minja Yang, Junko Taniguchi, Mr Yoshinobu Kitamura, Himalchuli Gurung and Mr David Michelmore of UNESCO; and Professor Carl Heron of the Department of Archaeological Sciences at the University of Bradford; Professor Mark Pollard of the School of Archaeology at Oxford University, and Dr. Mark Manuel of the Department of Archaeology at Durham University. We would also like to thank Mr Steve Cheshire and Mr Damian Robinson for creating the plans and maps of the various sites. Finally, we must acknowledge the financial support of UNESCO, without which this monitoring mission would not have been possible.

6. References

- Allchin, F.R. (ed.), 1995. *The Archaeology of Early Historic South Asia: The emergence of cities and states*. Cambridge; Cambridge University Press.
- Beal, S., 1869. *Travels of Fah-Hian and Sung-Yun: Buddhist pilgrims from China to India (400 AD and 518 AD)*. London; Trubner & Co.
- Bechert, H., 1995. 'The dates of the historical Buddha - a controversial issue', in H. Bechert (ed.), *When did the Buddha live? The controversy on the dating of the historical Buddha*: 11-36. Delhi; Sri Satguru Publications.
- Bowman, S., 1990. *Radiocarbon dating*. London; British Museum Press.
- Buck, C.E., Cavanagh, W. G, & Litton, C.D., 1996. *Bayesian approach to interpreting archaeological data*. Chichester; John Wiley and Sons.
- Chakrabarti, D.K., 1995. 'Buddhist sites across South Asia as influenced by political and economic forces'. *World Archaeology* 27(2): 185-202.
- Coiningham, R.A.E., Allchin, F.R., Batt, C.M. & Lucy, D., 1996. 'Passage to India? Anuradhapura and the early use of the Brahmi script'. *Cambridge Archaeological Journal* 6: 73-97.
- Coiningham, R.A.E. & Schmidt, A., 1997. *Nomination of Tilaurakot and Ramagrama as part of a serial nomination of World Heritage Sites associated with the life of the Lord Buddha: Nondestructive archaeological investigations*. Paris; UNESCO.
- Coiningham, R.A.E. & Schmidt, A., 1997. *Paharpur/Bagerhat and other important sites non-destructive archaeological investigations*. Paris; UNESCO.
- Ghosh, A., 1989. 'Ganwaria', in A. Ghosh (ed.), *An encyclopaedia of Indian Archaeology*: 143. Delhi; Munshiram Manoharlal.
- Hartel, H., 1995. 'Archaeological research on ancient Buddhist sites', in H. Bechert (ed.) *When did the Buddha live? The controversy on the dating of the historical Buddha*: 141-160. Delhi; Sri Satguru Publications.
- Fuhrer, A. 1897. *Antiquities of the Buddha Sakyamuni's birthplace in the Nepalese Terai, Archaeological Survey of India Volume VI*. Simla; Archaeological Survey of India.
- Mishra, T.N., 1978. *The Location of Kapilavastu and archaeological excavations 1967-1972*. Kathmandu; Lumbini Development Committee.
- Mitra, D., 1972. *Excavations at Tilaura-Kot and Kodan and explorations in the Nepalese Terai*. Kathmandu; Department of Archaeology.
- Mukherji, P.C., 1901. *A report on a tour of exploration of the antiquities in the Terai, Nepal, the region of Kapilavastu, during February and March 1899, Archaeological Survey of India Volume XXVI.1*. Simla; Archaeological Survey of India.
- Rijal, B.K., 1979. *Archaeological remains of Kapilavastu, Lumbini and Devadaha*. Kathmandu; Education enterprises (PVT) Ltd.
- Rijal, K., 1996. *100 Years of Archaeological Research in Lumbini, Kapilavastu, Devadaha*. Kathmandu; S.K. International Publishing House.
- Smith, V. A., 1901. 'Prefatory note', in P.C. Mukherji *A report on a tour of exploration of the antiquities in the Terai, Nepal, the region of Kapilavastu, during February and March 1899*. Simla; Archaeological Survey of India.
- Srinavasta, K.M., 1986. *Discovery of Kapilavastu*, Delhi; Books and Books.

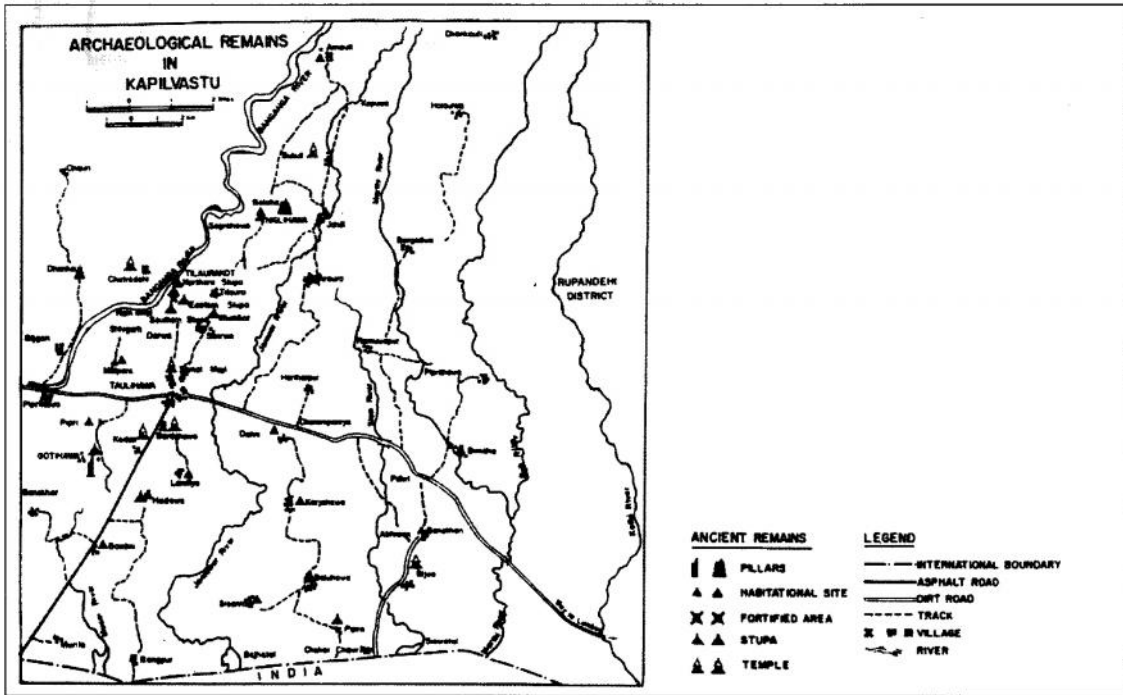

Figure 1: Plan of archaeological remains in Kapilavastu (after Rijal 1996)

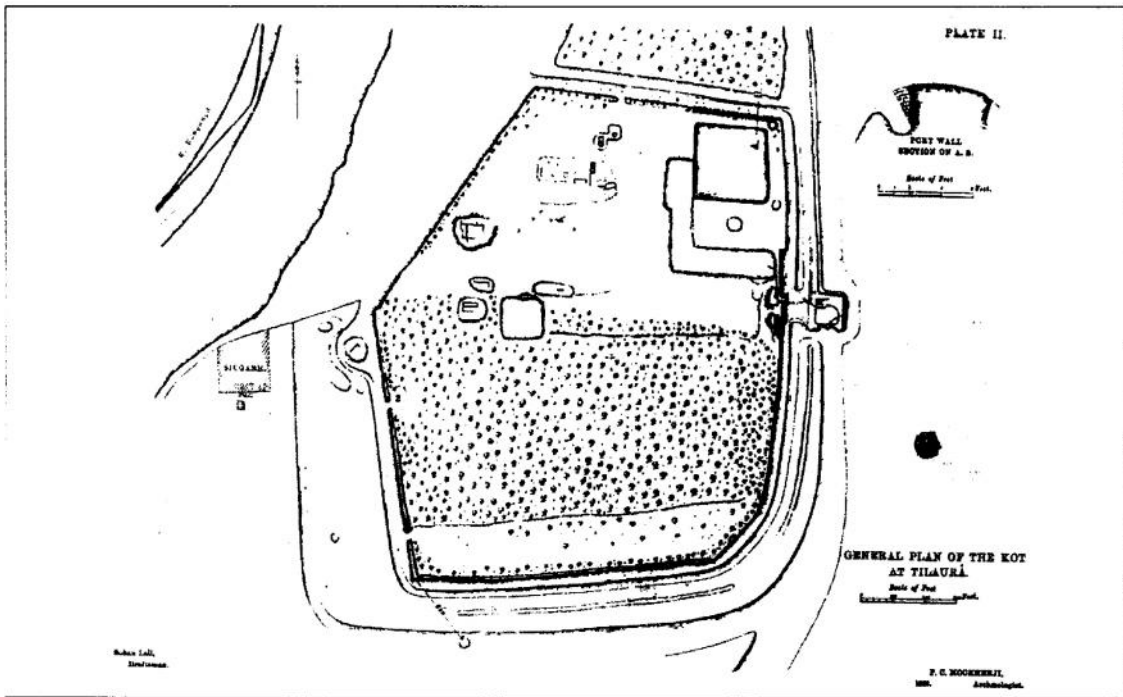

Figure 2:

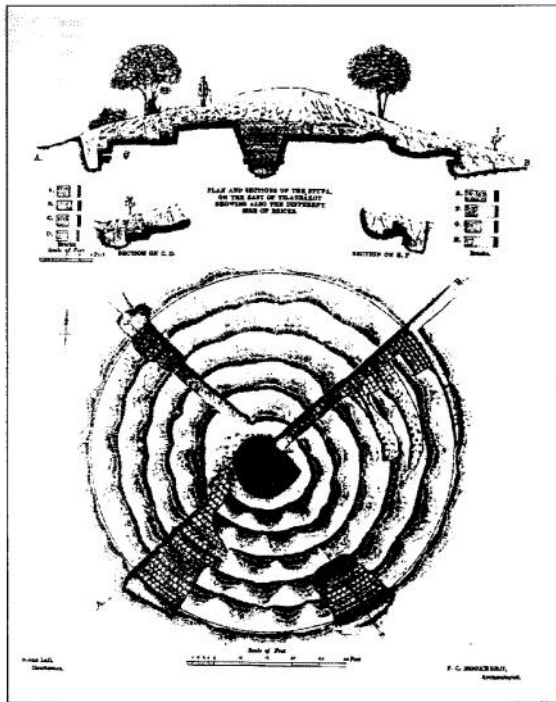

Figure 3:

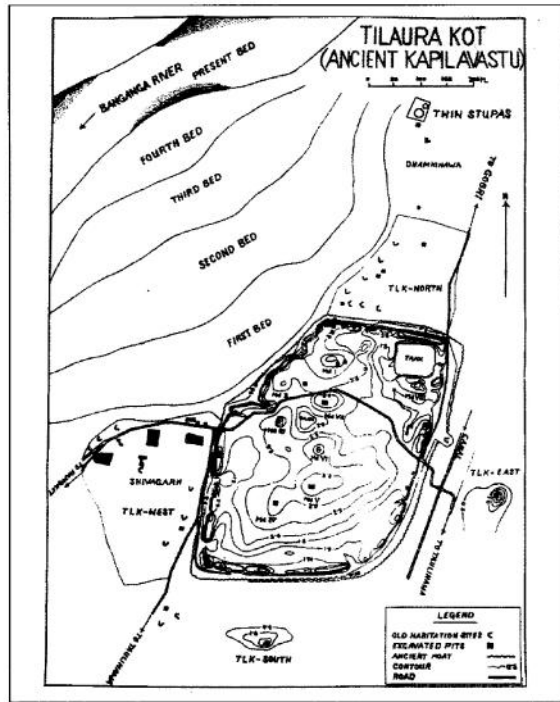

Figure 4:

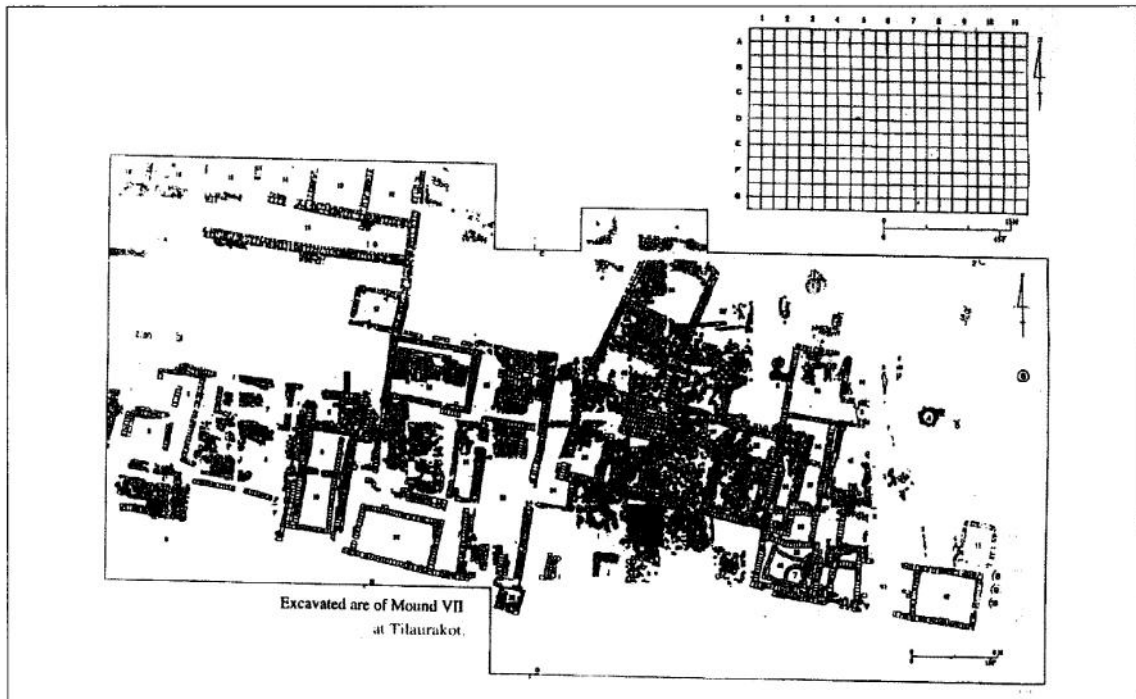

Figure 5:

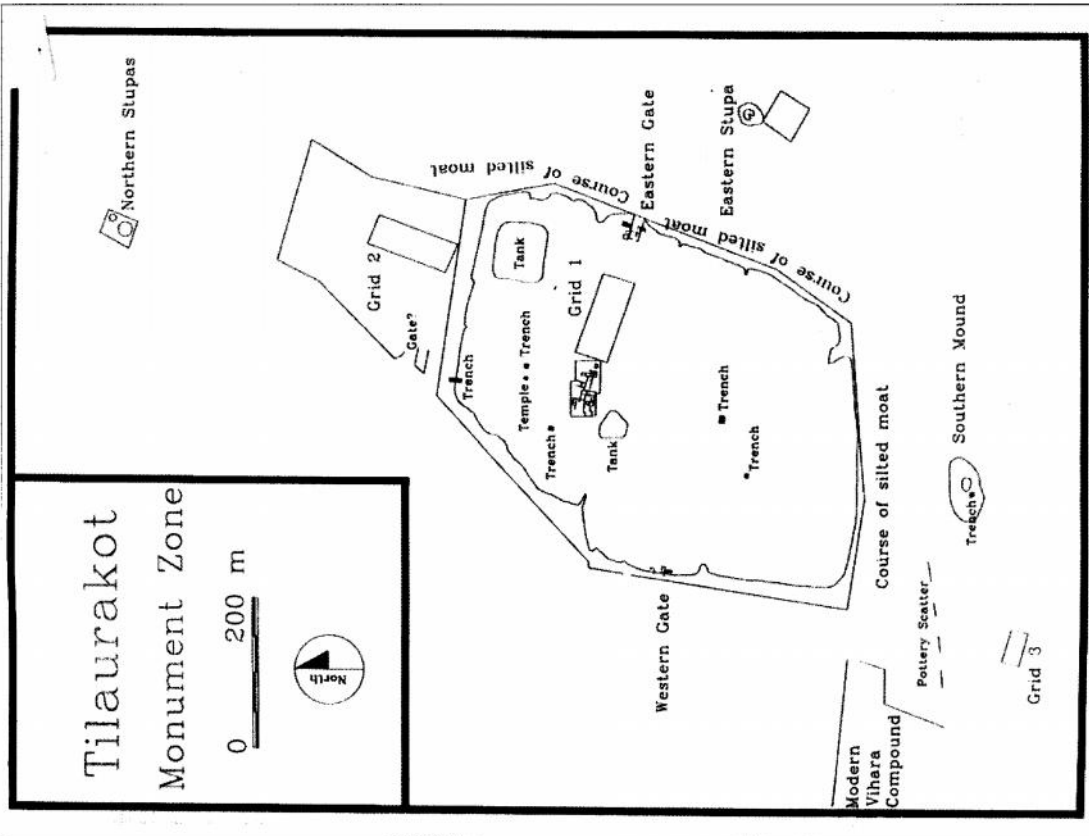

Figure 7:

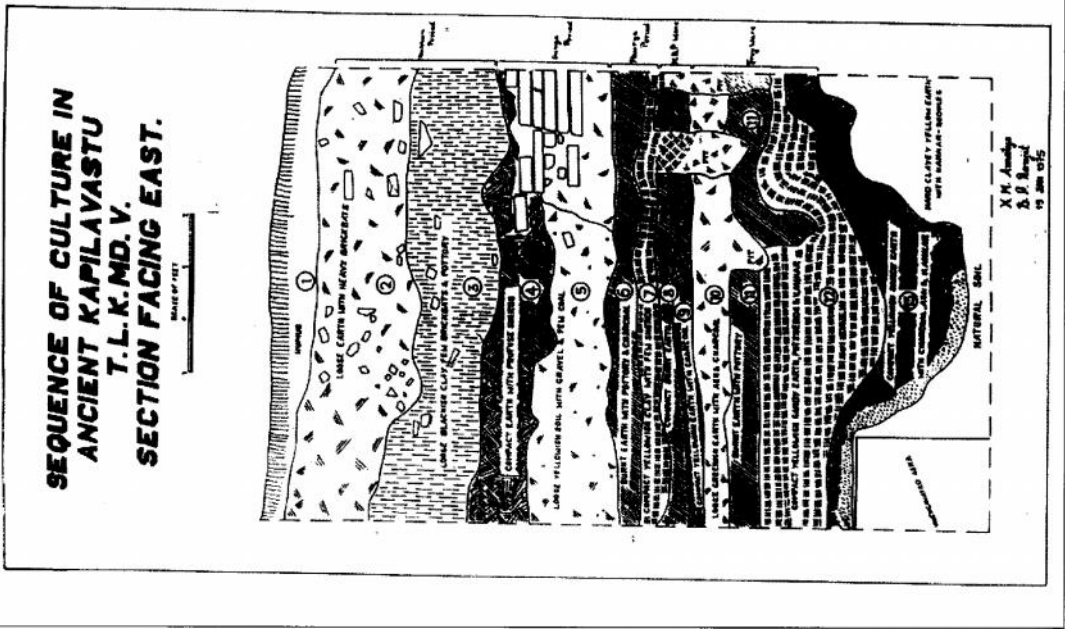

Figure 6:

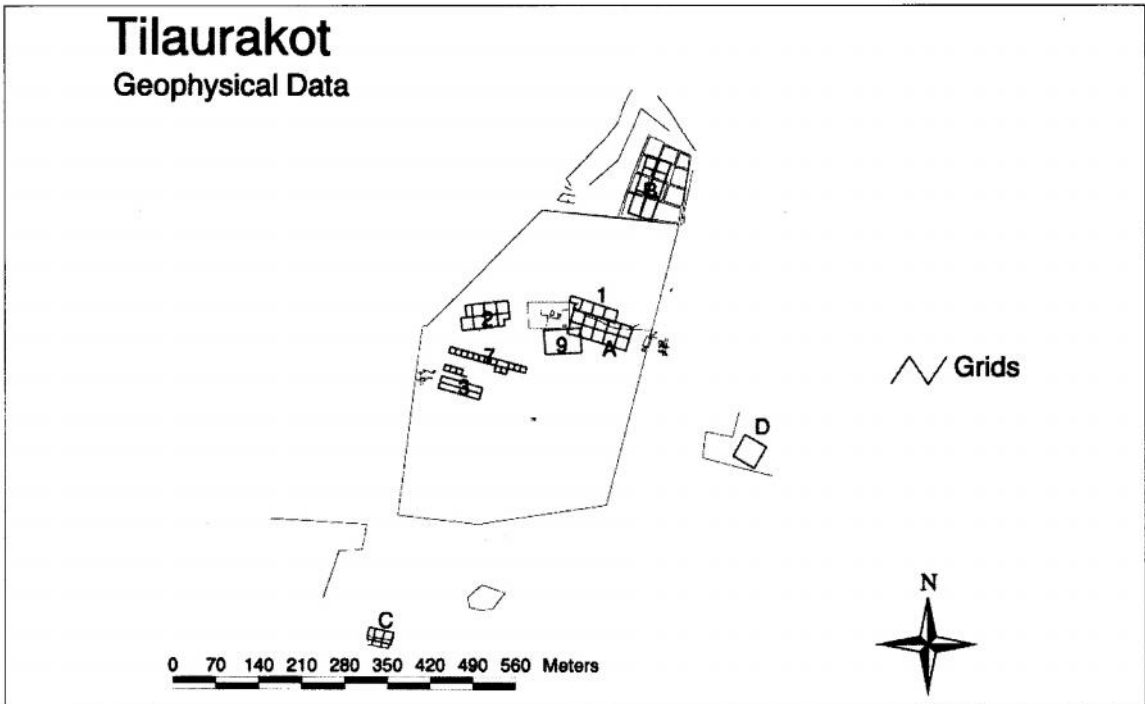

Figure 8:

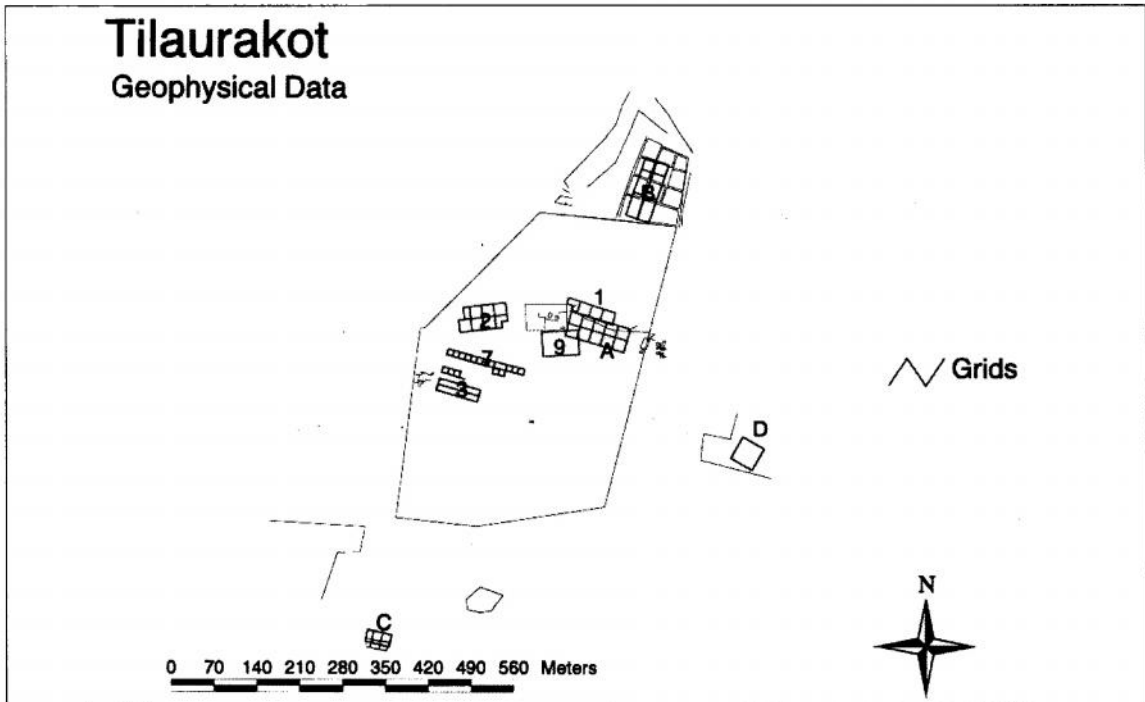

Figure 9:

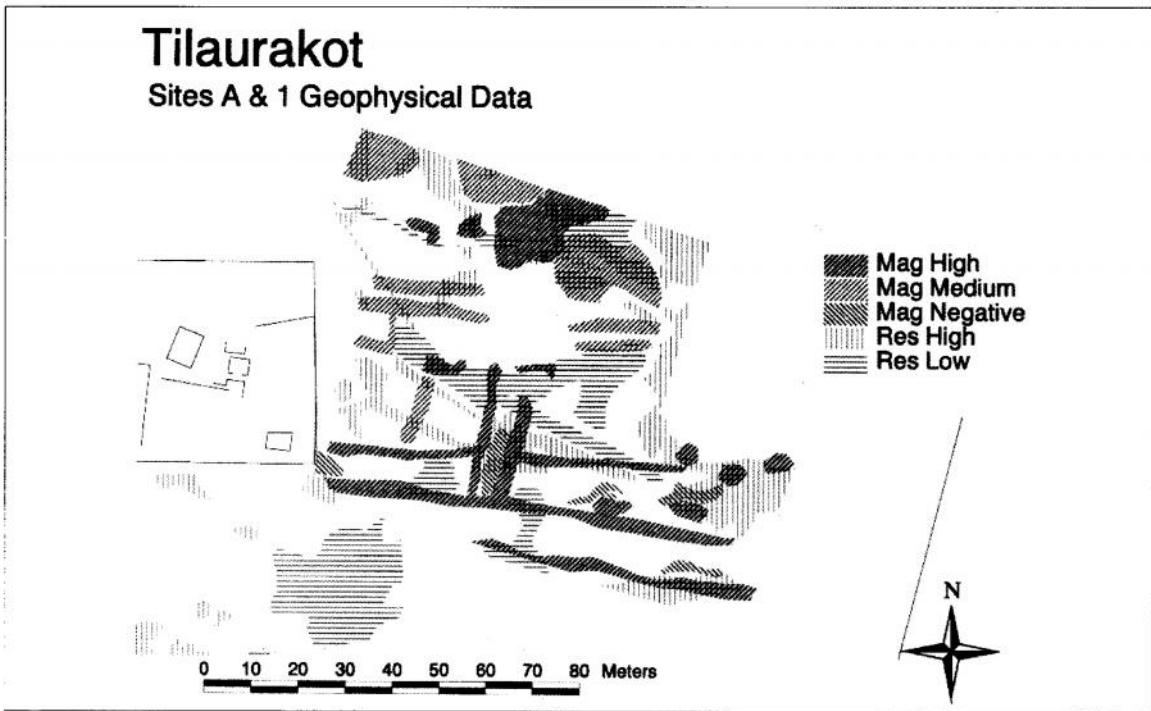

Figure 10:

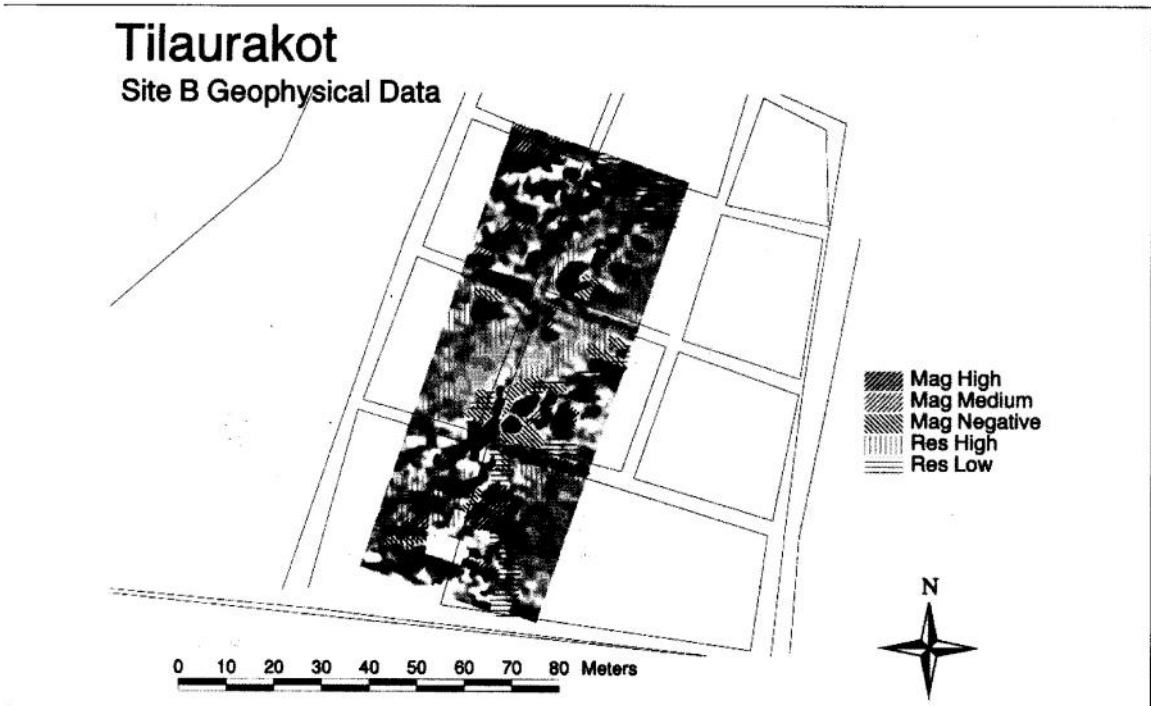

Figure 11:

Tilaurakot

Site C Geophysical Data

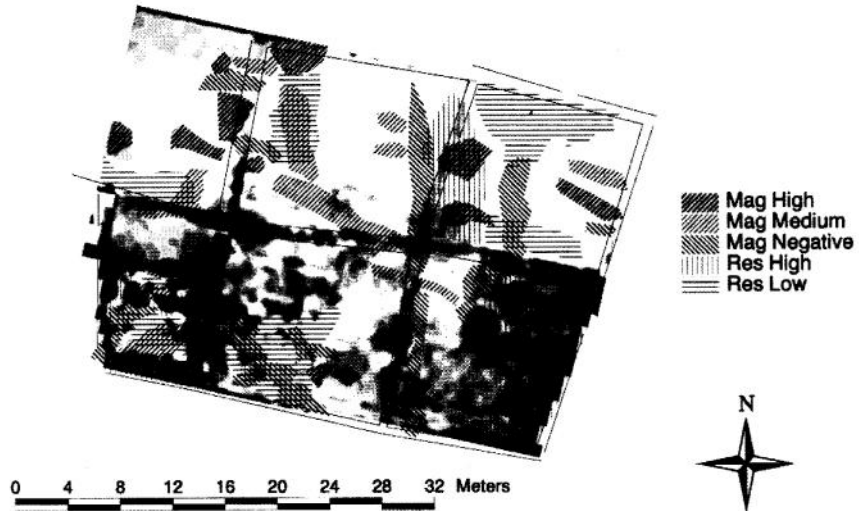

Figure 12:

Tilaurakot

Site D Geophysical Data

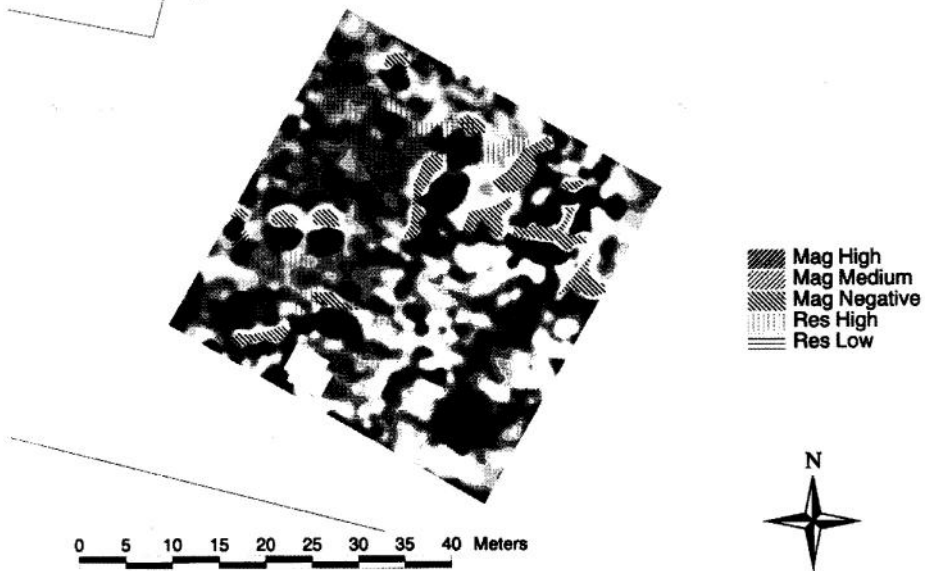

Figure 13:

Tilaurakot

Site 2 Geophysical Data

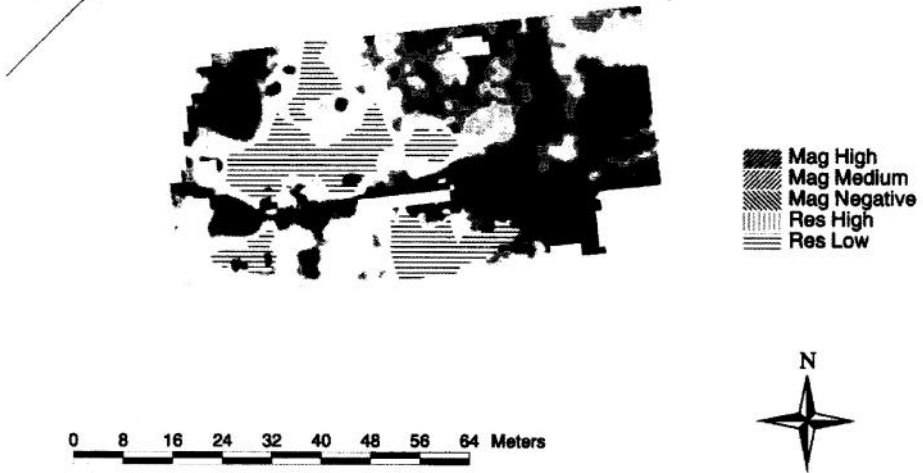

Figure 14:

Tilaurakot

Site 3 Geophysical Data

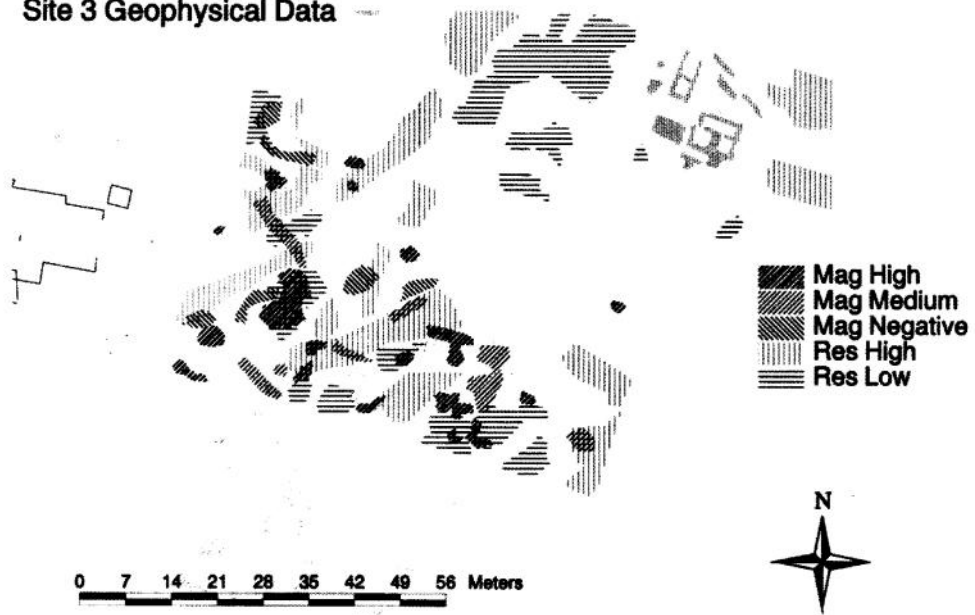

Figure 15:

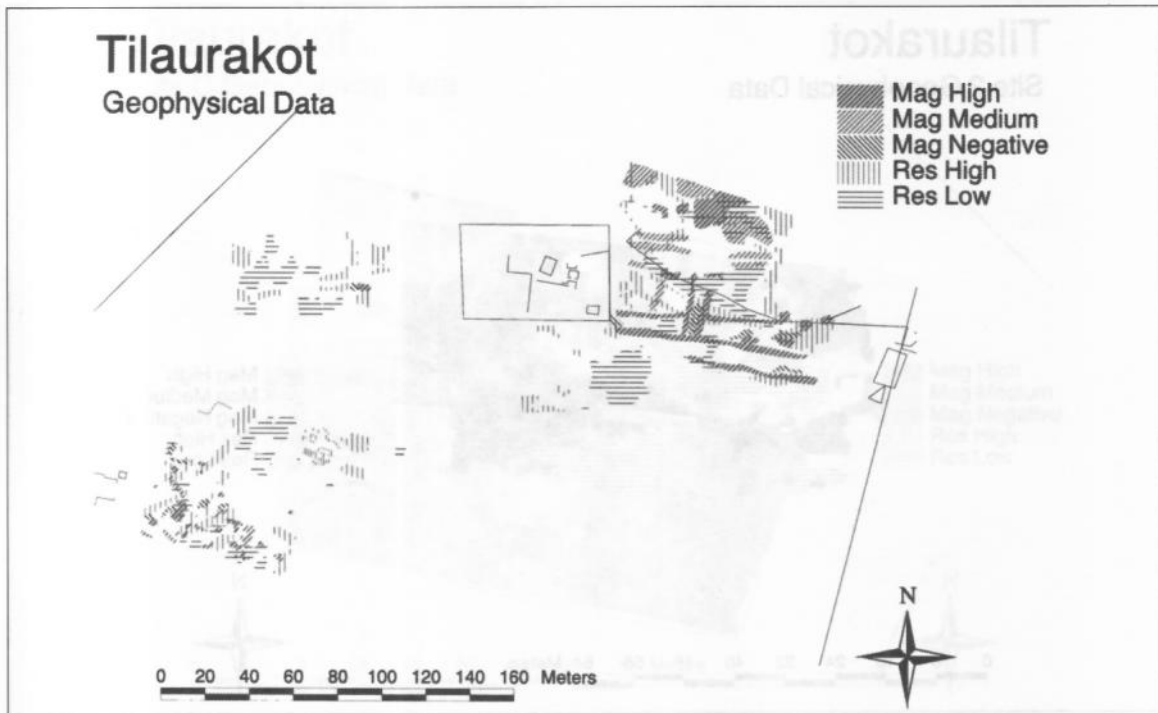

Figure 16:

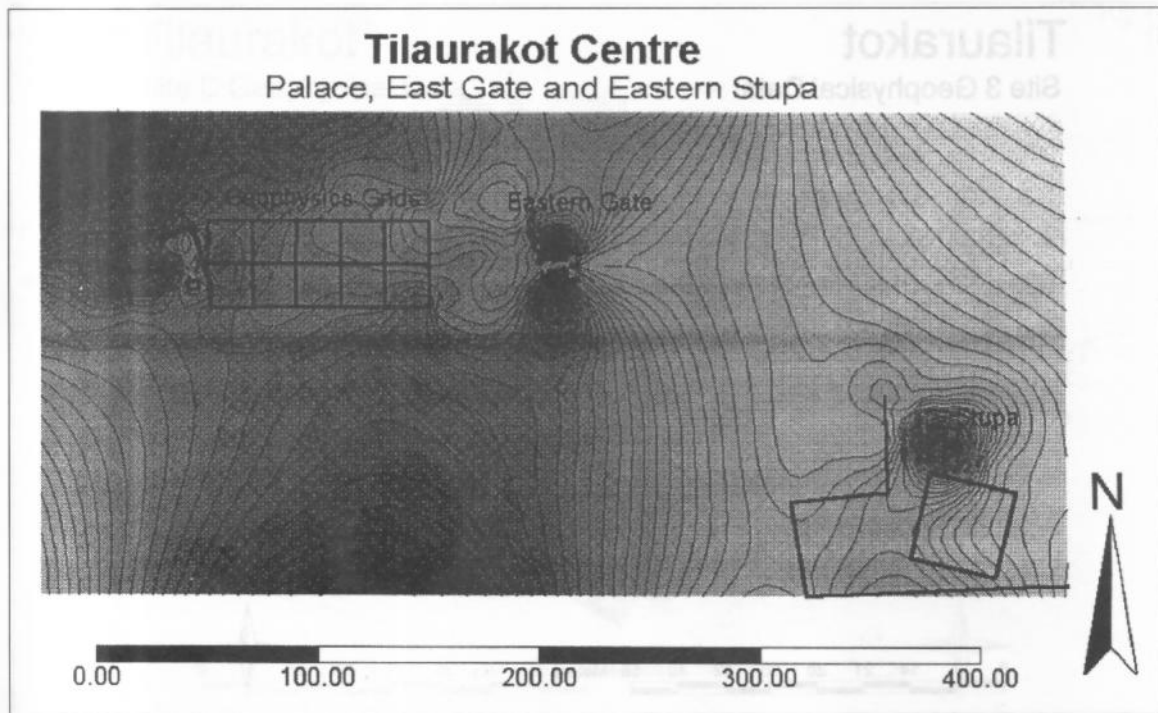

Figure 17:

A Pilot Geophysical Evaluation of the Site of Ramagrama, Nepal

Schmidt, A., Coningham, R.A.E., Strickland, K.M. & Shoebridge, J. E.

Abstract

During two separate missions in 1997 and 1999, a team of UK archaeologists and archaeological scientists were invited to carry out pilot geophysical evaluation at Ramagrama, the only unopened stupa of the eight which had originally contain the Buddha's mortal remains. This project was conducted in collaboration with a team from the Lumbini Development Trust and the Department of Archaeology, Government of Nepal. The site was selected for study on account of its strong textual and archaeological links with Lumbini and funded by UNESCO's World Heritage Centre in order to support the preparation of a nomination for the site as part of a serial nomination of World Heritage Sites associated with the life of the Lord Buddha. In the course of these two missions, archaeological remains were identified at several sites in Ramagrama and the immediate environs for future investigation.

1. Introduction

The site of Ramagrama is located 4km south of the town of Parasi, which is itself some 8km south-east of the town of Sorrnath. The visible remains at the site consist of a very large brick stupa, measuring some 23.5m in diameter and 10m in height and a length of brick walling exposed in the southern bank of the old course of the river Jharahih. It was discovered in the 1890s and one of the earliest references to the site reported that Dr Hoey had found a well-preserved stupa south of Parasi bazaar (Smith 1901). The site was, however, strangely neglected until the visit of Professor S.B. Deo in 1964 (Rijal 1996). Deo recorded the site's name as Deurawa, and stated that the huge stupa was "a site worth immediate excavation" (Deo 1968). The monument was later identified as the Ramagrama stupa of the

Buddhist texts by Babu Krishna Rijal in 1976 (Rijal 1976: 1996). According to the records of the fifth century AD Chinese Pilgrim Faxian, following the *parinivana* of the Buddha Gautama, his remains were cremated and divided into eight parts (Beal 1869). The Koliya king of Ramagrama collected one share and bringing it back to Ramagrama, built a stupa over it. Later when the Emperor Asoka wished to open the stupa in order to redistribute the relics, he was prevented from doing so by a 'naga' and so it became the only unopened stupa of the eight which had originally contain the Buddha's mortal remains. Later, it was recorded that pilgrims visiting the site were so grieved that no-one tended the monument so that a number of them established a temple there. When Fahian visited Ramagrama in the fifth century AD, he recorded that the temple was still occupied by monks. Hiuen Tsang, who later visited the site, recorded that he observed the stupa which survived to a height of some 33m and which was located to the south-east of the deserted city of Ramagrama (Beal 1869). He also recorded the eventful visit of Asoka to the site, stating that there was an inscription on a pillar beside the monument recording this event; he also noted the presence of a sangharama (*ibid.*).

Once the site had been identified as an archaeological site of great significance, the stupa and land immediately adjacent was acquired and protected by the Department of Archaeology and was later transferred to the Lumbini Development Trust for management. As the exposed brick structures in the south bank of the Jharahi river were threatened by erosion, a plan was implemented to divert the river to the east of the stupa by means of a new channel. This has been done very successfully and the old meander is now slowly drying up. This diversion has safeguarded the exposed structure.

The protected zone immediately adjacent to the stupa is protected by a barbed wire fence and there is a local security officer who is housed close to the site in a purpose-built structure. More recently a large field to the south of the stupa has been presented to the Trust and it is also protected by a barbed wire fence. It is now planted with small trees and bushes and has been provided with a tube well and small concrete prayer platform. The Lumbini Development Trust has also acquired a field close to the terminus of the unmetalled site access road which joins the pukka blacktop to Parasi. The field is wooded on its peripheries and plans have been proposed to build a small single story temple at the site for pilgrim worship.

2. Methodology

The use of archaeological geophysics, a non-destructive technique, is now an integral part of non-destructive site assessment in the UK, and has been successfully used in South Asia (Coningham & Schmidt 1997; Schmidt & Coningham 2010). It can record shallow sub-surface features quickly and requires only a small team, making it both time and cost-effective. Within the UK, it is generally used in two ways; firstly, to assist with site management and, secondly, to investigate and assess newly discovered sites. The former involves the large scale survey of the monuments in order to define their extent below the surface. Often the distribution of standing monuments may be very different to that of foundations and other remains which are sub-surface. When such a survey is conducted, it is possible to map the position of unexcavated structures in order to gauge the importance of the various areas of the site. This information should be stored, preferably on a GIS system, and when any site development plans are proposed, such as the construction of paths, drains, pipelines or museums, these areas can be avoided. Similarly, if the relationship between sub-surface monuments is questionable, it is possible to locate suitable areas for research-oriented excavations and evaluations. The geophysical element in site assessment is also designed at allowing archaeologists and conservators to identify the best areas to work.

The fieldwork was carried out during two field seasons with focus upon four areas (Sites A-D) in 1997 and a further seven (Sites 1-7) in 1999

(Figure xxx). The grids, rectified aerial photograph and other topographic features were recorded with a Total Station, supplied by The Department of Archaeology. The surveys were undertaken in dry and fairly hot conditions after a prolonged period of rain. The equipment used was a Geoscan Research FM36 fluxgate gradiometer and also a Geoscan Research RM15 earth resistance meter with frame PA5. Geophysics grids were laid out in blocks of 10m x 10m (Sites A, B, D, 1-7) and 20m x 20m (Site C) and the arrangement of these grids is shown in figure x. The survey was undertaken along lines parallel to the grid edges, walking approximately west to east, starting in the northwest corner of each grid. Where the grid size was 10m x 10m, data were recorded every 0.5m along the lines which were 0.5m apart (10m x 10m @ 0.5m x 0.5m). Where the grid size was 20m x 20m, data were recorded every 1m along the lines which were 1m apart (20m x 20m @ 1m x 1m). A twin-probe configuration was used for the earth resistance survey (separation of mobile electrode was 0.5m, of remote electrodes approximately 3m). A current of 1mA and a gain of 1 were used. The fluxgate gradiometer was set to a recording sensitivity of 0.1nT. Earth resistance data were recorded automatically upon insertion of the electrodes in the ground (medium logging speed) and subsequent lines were surveyed in alternate directions ('zigzag'). Fluxgate magnetometer data were recorded walking with manual trigger, with all lines walked in the same direction ('parallel'). After completion of each grid the drift of the equipment was logged at a common reference position and the electronic and mechanical setup of the instrument adjusted. The data were downloaded and pre-processed using *Geoplot*. Grid balancing was achieved using *Contors*. It appeared unnecessary to apply any filtering to the data. The data were displayed with *Contors* using 16 grey levels and bicubic interpolation. The data were subsequently imported into *ArcView GIS* for the display in geographically correct locations and for the drawing of interpretation diagrams. The aerial photograph was rectified to the topographically recorded base map using *Airphoto*.

3. Results

3.1 Results of the 1997 Mission During the 1997 mission four geophysical surveys were completed, one to the immediate south of the stupa (Site A),

one to the west of the stupa (Site B), one to the south of the exposed wall in the river bank (Grid C) and one in the wooded field adjacent to the access road (Site D). In addition to the geophysical surveys, an EDM survey was also conducted in order to link the grids into plans of the site. Site A was a rectangle measuring 50m by 10m and was laid between the southern edge of the stupa and the southern fence boundary. The site was subject to both an earth resistance and fluxgate gradiometer survey. In locating the geophysical survey in this area it was hoped that any adjacent structures attached to the stupa itself would be picked up. The area was covered in tall grass which had to be cut prior to the survey, no features were visible on the surface. No obvious features were recorded during the survey.

Site B, measuring 50m x 20m, was located in fields adjacent to the western side of the stupa. An earlier surface survey of this area had failed to identify any trace of structures outside the fence, but an area of brickbat fragments was noted in a number of these fields. The area was further differentiated by being slightly higher than the surrounding area and having crops of lentils and maize, whilst elsewhere paddy was being grown. In particular, the team were attracted to a small uncultivated field, which local inhabitants told us was considered "unlucky" to cultivate. Therefore the archaeological geophysical survey was started in this field by laying out and surveying a 20m square grid in this field. The site was subject to both an earth resistance and fluxgate gradiometer survey. The results of this 20m square block were so rewarding that we surveyed a further two fields to the south of the "unlucky" field. Whilst a full fluxgate gradiometer survey was conducted at the site, an incomplete earth resistance was conducted due to the flooded nature of the fields. The strong magnetic anomalies encountered in this survey clearly indicate the presence of a series of religious monuments in the northern part of the site. The southern part is less clear but the indications lead to the suggestion that the positive anomalies are also caused by the remains of structures. The shape of the anomalies suggests that the features are only buried at a shallow depth. There seems to be no correspondence between the magnetometer results and data from the earth resistance survey. These features appear to represent two or three square

enclosures containing an inner enclosure. The most complete example is some 12m square with an inner enclosure of some 5m square which have tentatively been identified as votive Buddhist stupas within individual perimeter walls, perhaps mistakenly identified as diabolical residences by local farmers, thus giving the field its unlucky reputation!

Site C measured 40m by 40m and was located in the wooded field close to the access road. This site was bisected by a large channel and a number of smaller field bunds. The site was subject to both an earth resistance and fluxgate gradiometer survey and the linear feature running diagonally across the earth resistance data is caused by an irrigation channel, still visible as a surface feature. This channel also shows as two parallel magnetic anomalies. No apparent evidence for buried structures was noted, indeed, the only other features are two diagonal features visible in the north-west and north-east corner of the earth resistance data, neither of which appear to be substantial. It can thus be stated that the results of the geophysical surveys do not show buried remains. A number of large pits have recently been excavated within the surveyed area, allowing a study of the sub-soil to be made. There were no structures or brickbats visible within the pits' sections, although some very small fragments of pottery were present. Site D measured 40m by 20m and was located in fields to the immediate south of the exposed wall in the river bank. The site was located in this position to discover whether there were any further associated structures. The wall was only partially exposed to a height of between 0.20m and 0.30m along a length of some 40m, but appeared to be laid in regular courses. This wall was preserved some 1.5m below the top of the bank and the paddy fields. The site was subject to both an earth resistance and fluxgate gradiometer survey. As the area was under cultivation, no shallow features were expected. This is reflected by the lack of clear anomalies from the resistance survey. However, the magnetometer results show strong positive anomalies which appear to be related to a rectangular structure of about 10m in length. The outline of the anomalies is rather blurred, which indicates a greater depth of these features. It is possible that the anomaly is caused by buried brick structures related to the exposed wall, however, further investigations are necessary to identify the

nature of this structure in more detail. Local farmers informed us that whilst digging a burial trench in the field immediately to the west of the grid they had discovered a substantial brick platform. Clearly this is another area worthy of survey.

3.2 Results of the 1999 Mission Upon investigation in 1999, the results from Site 1 were seen to be abutting to the south of Site B surveyed in 1997. No further magnetic anomalies were found on this site indicating that the structure on Site 2 does not extend South. Some broad earth resistance anomalies are identified (both low and high) and are in their character similar to those found on Sites A, 5 and 7. It is possible that this is due to underlying soil variations but no specific interpretation can be made. It is also possible that these anomalies are related to the irrigation of paddy field. To the western end of the investigated area is Site 2 which is intersected by a bund of about 0.5m height. The magnetic anomalies show again two 'concentric' square positive anomalies (about 2m wide) of about 22.0m and 10.2m side length, respectively. They are most likely caused by underlying brick structures. In addition, the anomalies suggest a cellular internal segmentation, giving further evidence to the interpretation as a Buddhist Vihara. To the north-west, a cell seems to protrude further north. Some magnetic anomalies are extending Eastward in alignment with the main structure. To the north-east a strong positive magnetic anomaly was surrounded by a negative 'halo' indicating a very strong magnetic signature. The location of the feature could suggest that it is the base of a round stupa but the strong magnetic response is probably related to firing, as in a kiln or furnace. The earth resistance data do not correlate with these findings.

Site 3 encompasses two paddy fields at the eastern end of the investigated area; close to the modern river course. The earth resistance data clearly show the layout of earlier paddy fields (with a bund offset from the current boundary) but no significant anomalies can be identified. Site 4 to the south-east, close to the intersection between old river bed and the new course, lies on a sandy field used for lentil crops. Some linear magnetic anomalies are found with a trend northwest to southeast but an interpretation of these anomalies is not possible. They could be

related to buried brick structures but the anomalies are much weaker than on other sites (2nT compared with 15nT on Site 2). Site 5 covers the garden area south of the inner compound, which is characterised by the dense planting of cherry trees. A number of broad low and high earth resistance anomalies are intersecting the site. They are similar to those found on Sites A, 1 and 7 (see discussion for Site 1). The anomalies seem unaffected by the tree planting. No significant magnetic anomalies were detected. Site 6 lies to the northeast of the investigated area and covers a number of paddy fields around a group of trees. Some broad anomalies are visible in both earth resistance and magnetometer data but no correlation can be identified. The features are unspecific. The final site, Site 7 lies outside the outer compound wall, on the banks of the original riverbed. The high and low earth resistance anomalies are similar to those found on Sites A, 1 and 5 (see discussion for Site 1) and are unspecific. No significant magnetic anomalies were identified.

3. Conclusion

Our two pilot missions to the site had extremely promising results and we can confirm that the site appears to be of highly significant archaeological value, however, our knowledge of the chronology and layout of the complex is still limited. It is possible to propose a Kushan date for the smaller votive Buddhist monuments to the west of the main stupa as they have many similarities to Kushan structures elsewhere. Such a proposal would also closely link the later development of this site with a similar redevelopment at the site of Lumbini itself, suggesting that this region continued to be an important focus and inspiration for Buddhist pilgrimage during Kushan rule. It is strongly recommended that this site is further studied in order to build up a fuller chronological and spatial understanding of the monuments and their relationship to each other. Bearing in mind the pristine nature of the complex, we would further recommend that non-destructive techniques are used in order to preserve the striking visual appearance of the site. Further geophysical and topographical surveys of the fields immediately adjacent to the stupa and the exposed wall are recommended in order to obtain this information.

4. Acknowledgements

In addition to the generous help given by officers of the Department of Archaeology and the Lumbini Development Trust during our missions, we would also like to acknowledge the assistance of the following individuals: Mr Shrikrishna Gautam and Mr Khadga Man Shrestha; Dr Arnatya, Mrs Riddhi Pradhan, Mrs Rana, Mr Kosh Prasad Acharya, Mr C.P. Tripathee and Mr Sukra Sagar Shrestha; Mr Gajendra Kumar Lama, Ang Dawa Sherpa, Mr Laxmi D. Manandhar, Mr Ram Lal Shrestha, Mr Basanta Bidari and Mr Pratap Khatri; Mr Purushottam N. Pradhan; Ms Minja Yang, Mr David Michelmores, Ms Junko Taniguchi Yoshinobu Kitamura, Himalchuli Gurung; Dr Carl Heron, Dr. Mark Manuel, Professor Mark Pollard, Mr Steve Cheshire and Mr Damian Robinson. Finally, we must acknowledge the financial support of UNESCO, without which these missions would not have been possible.

5. References

- Beal, S., 1869. *Travels of Fah-Hian and Sung-Yun: Buddhist pilgrims from China to India (400 AD and 518 AD)*. London; Trubner & Co.
- Rijal, K., 1979. *Archaeological Remains of Kapilavastu, Lumbini, and Devadaha*. Kathmandu; Educational Enterprises.
- Rijal, K., 1996. *100 Years of Archaeological Research in Lumbini, Kapilavastu, Devadaha*. Kathmandu; S.K. International Publishing House.
- Schmidt, A. & Coningham, R.A.E. 2010. Geophysical Investigations of World Heritage Sites in South Asia. In *Essays in Archaeology*. Gunawardhana, P., Adikari, G. & Coningham, R.A.E. Colombo: Neptune Publishers. Pp. 285-290.
- Smith, V. A., 1969. 'Prefatory note' in P.C. Mukherji, *A Report on a Tour of Exploration of the Antiquities of Kapilavastu Tarai of Nepal During February and March 1899*. Delhi; Indological Book House. Pp. 190-191.

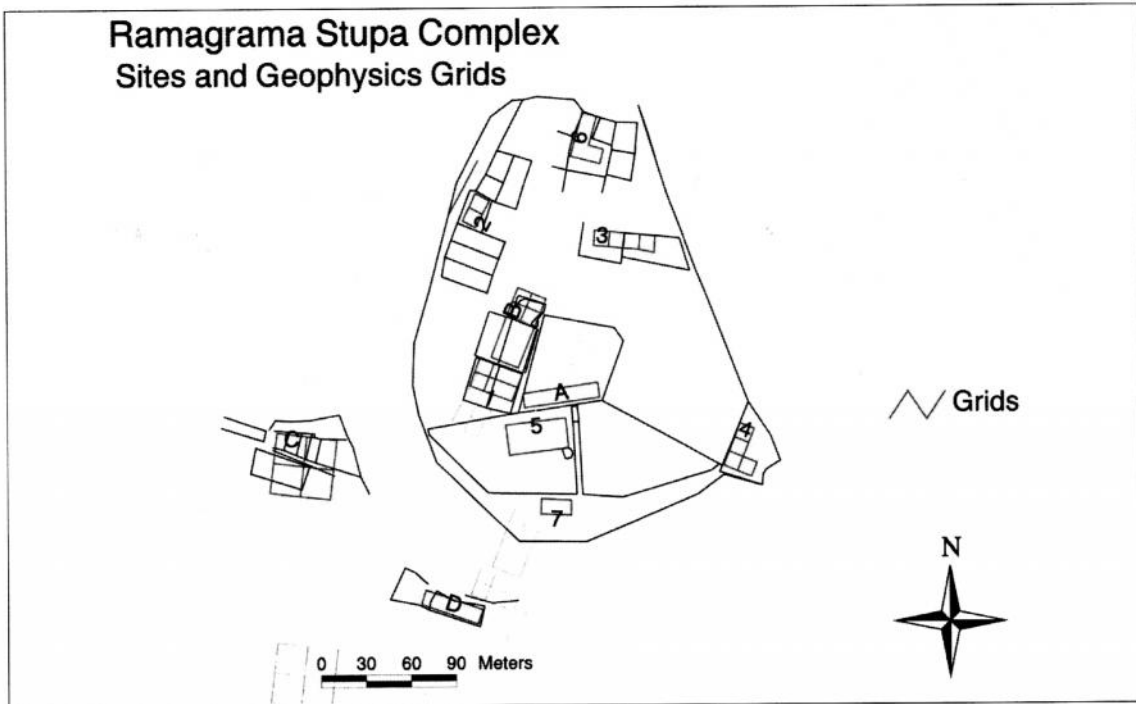

Figure 1:

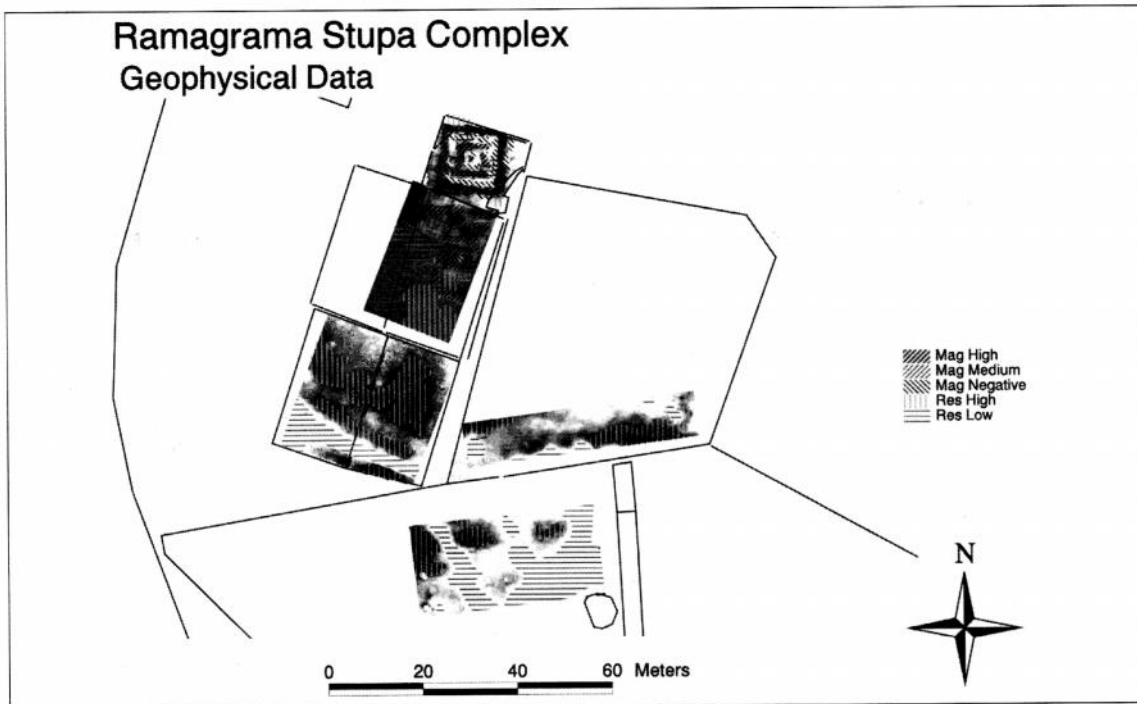

Figure 2:

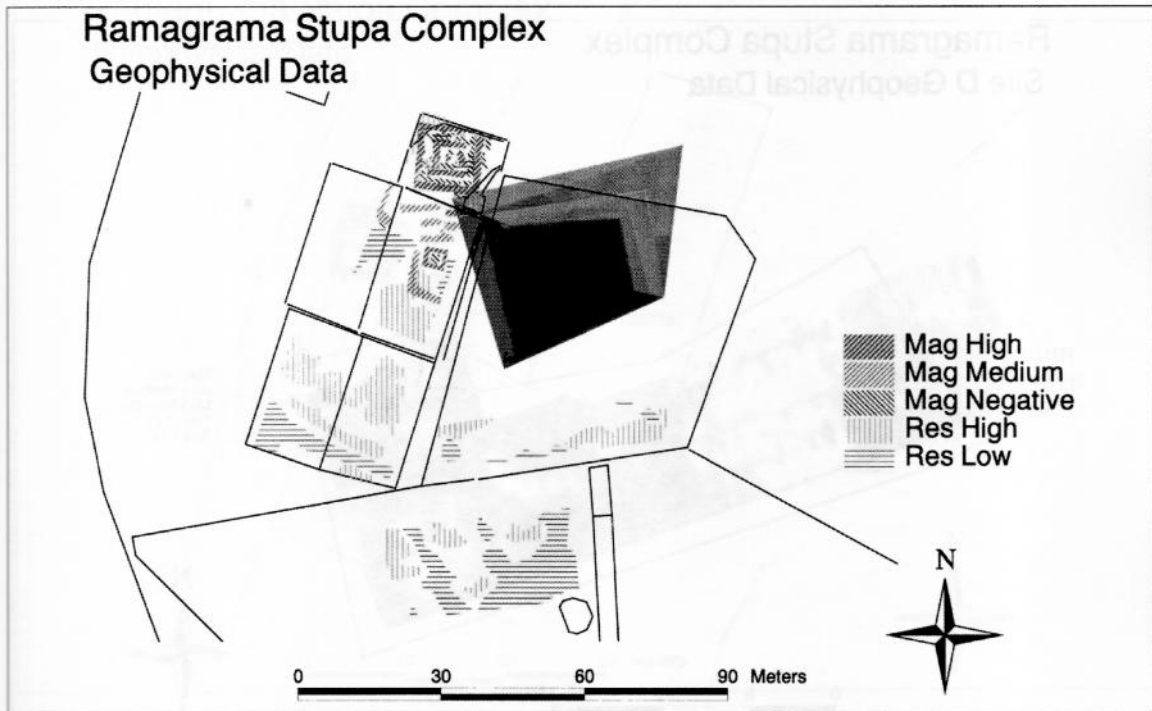

Figure 3:

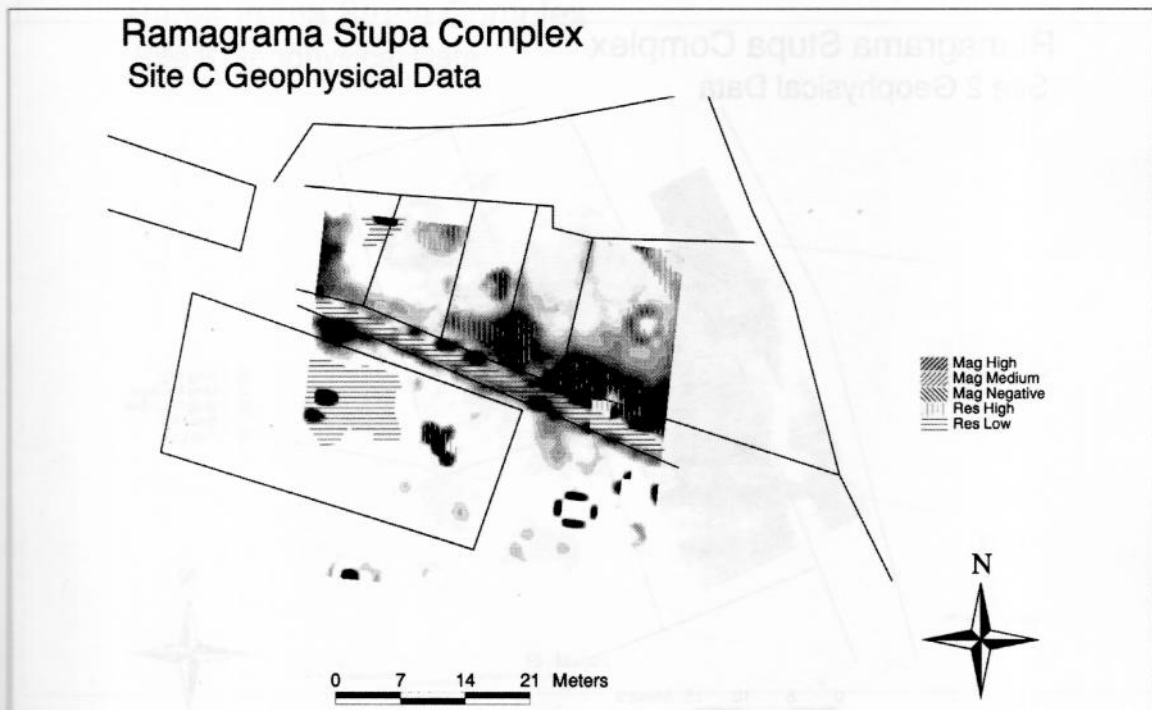

Figure 4:

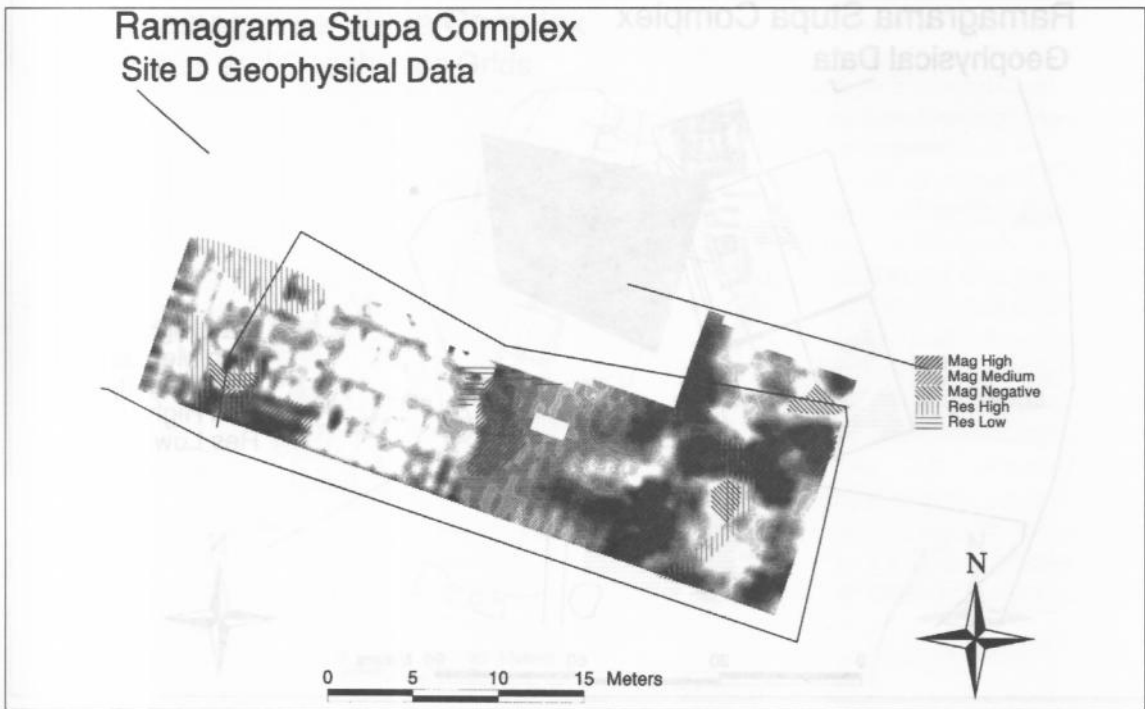

Figure 5:

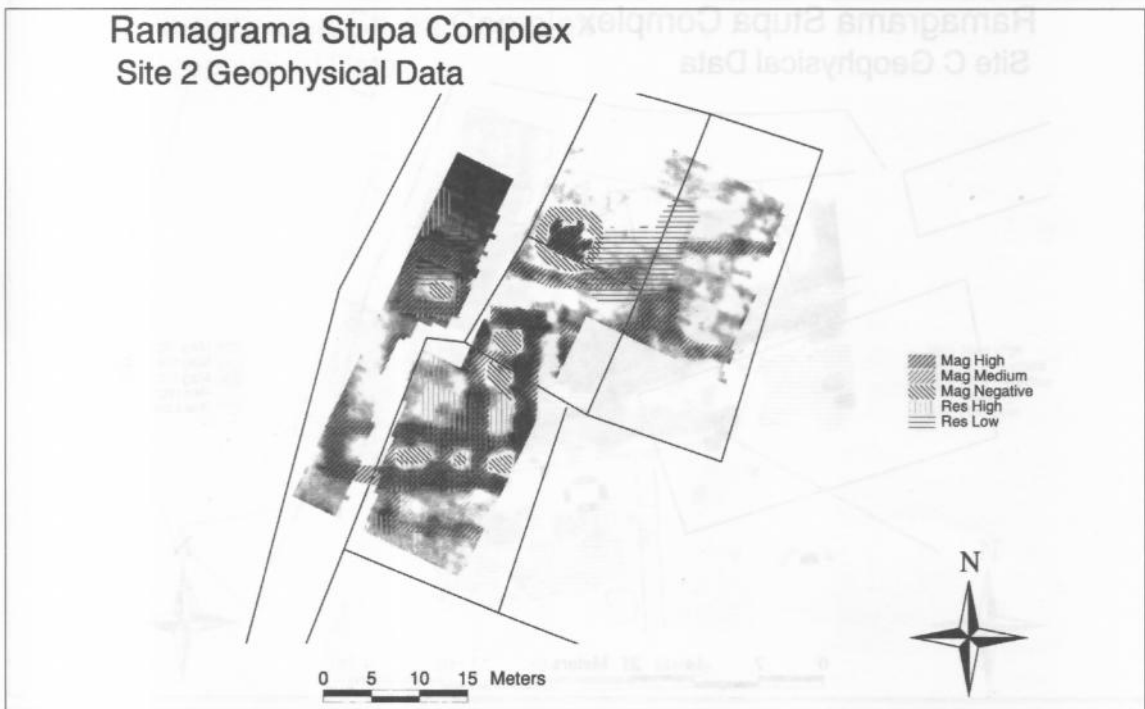

Figure 6:

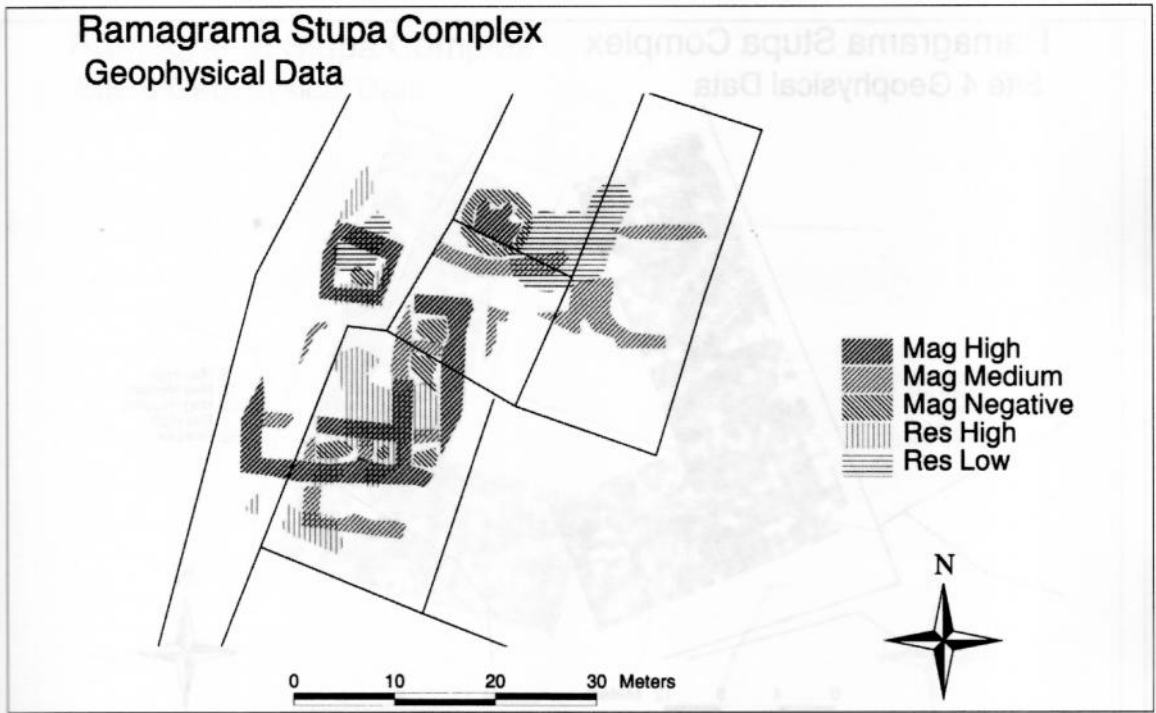

Figure 7:

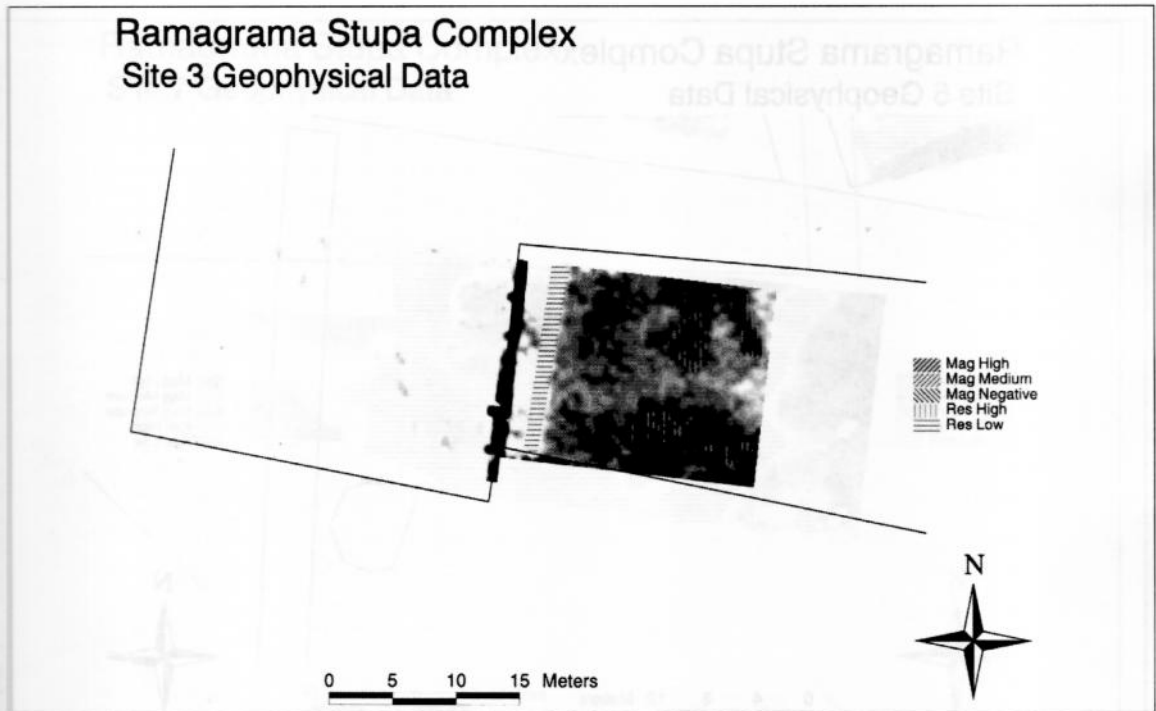

Figure 8:

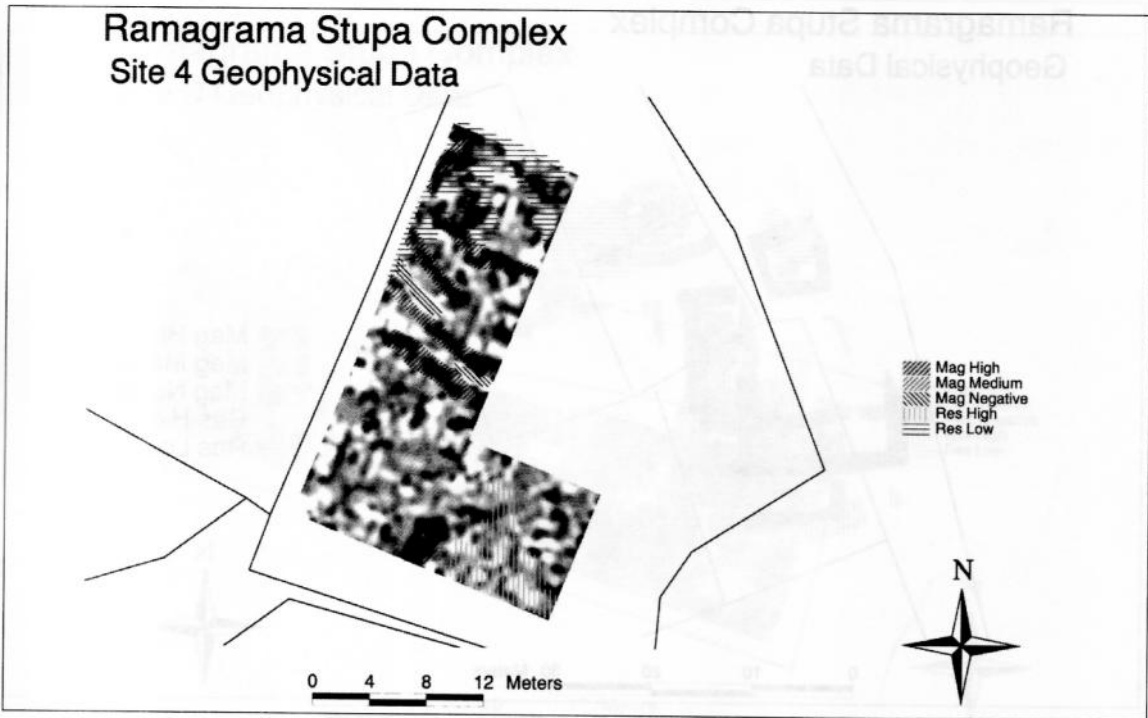

Figure 9:

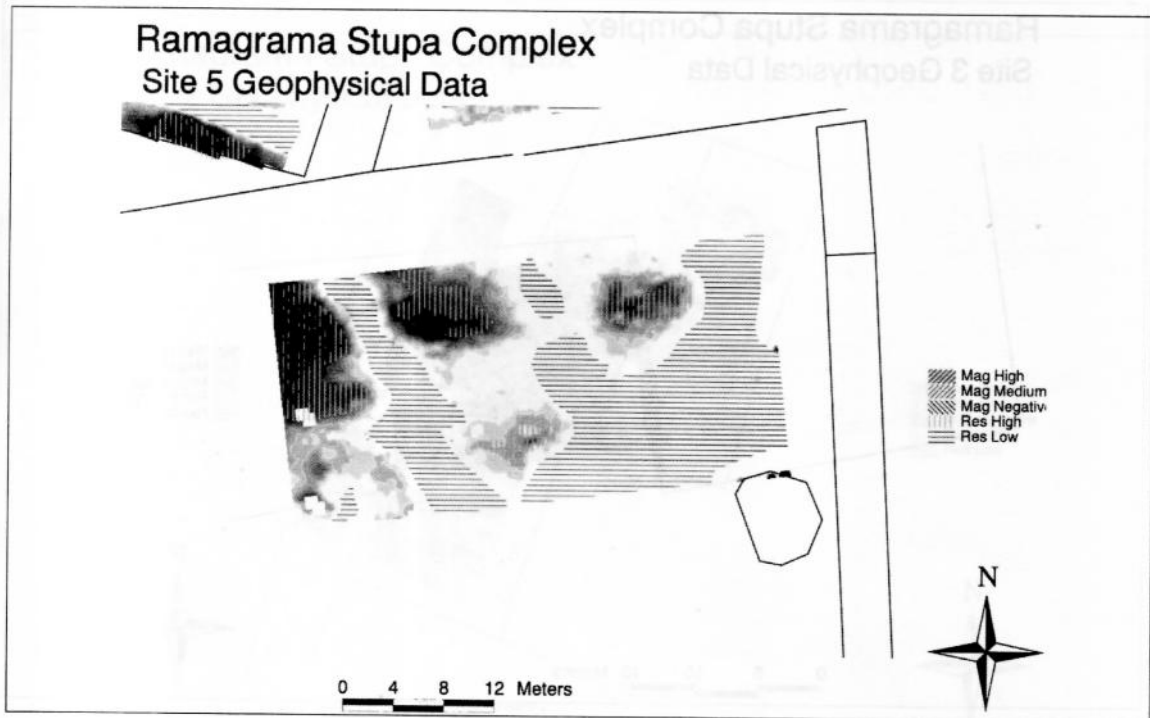

Figure 10:

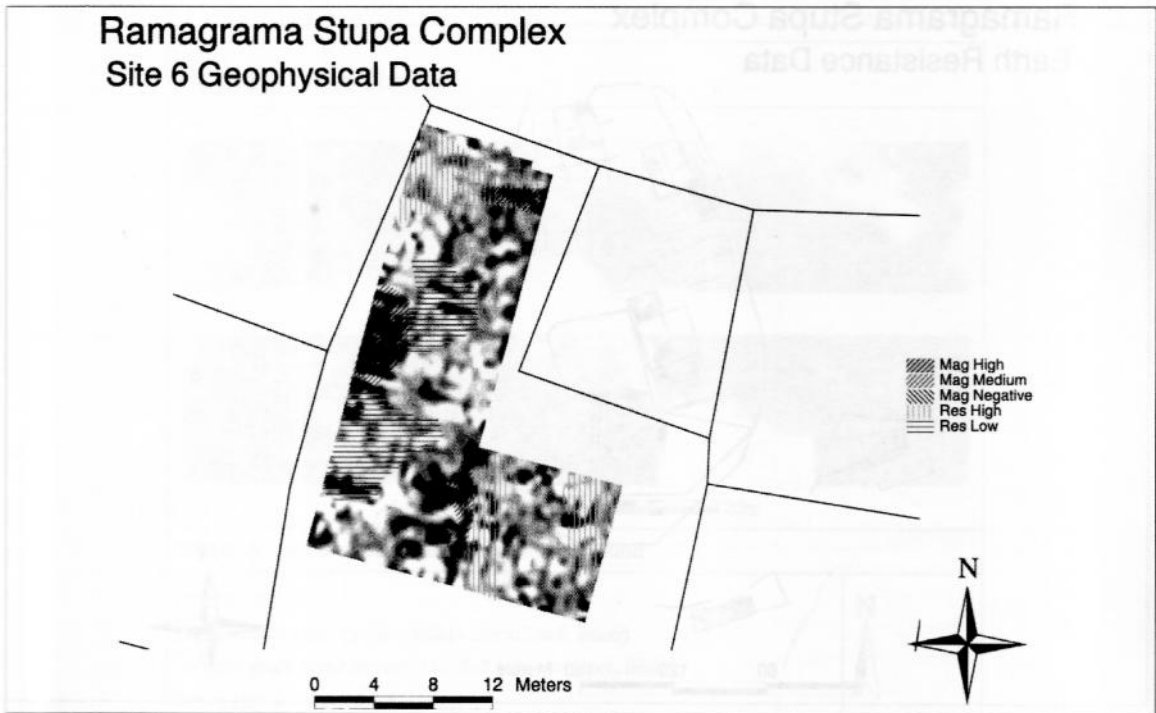

Figure 11:

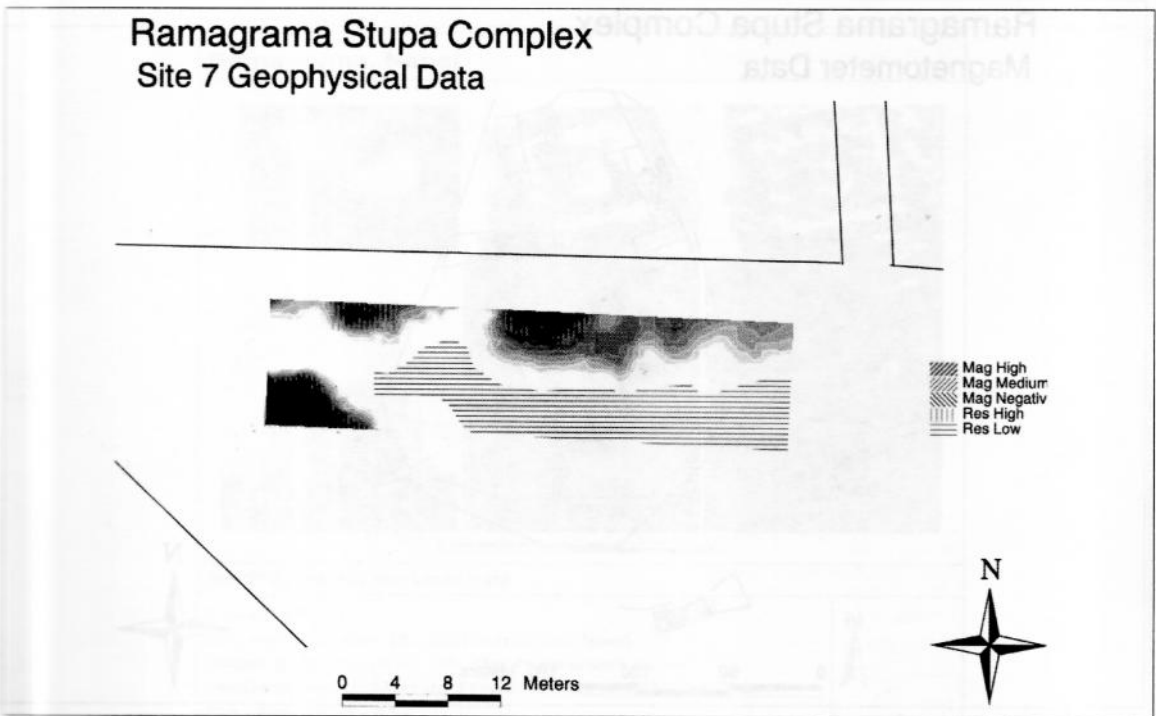

Figure 12:

**Ramagrama Stupa Complex
Earth Resistance Data**

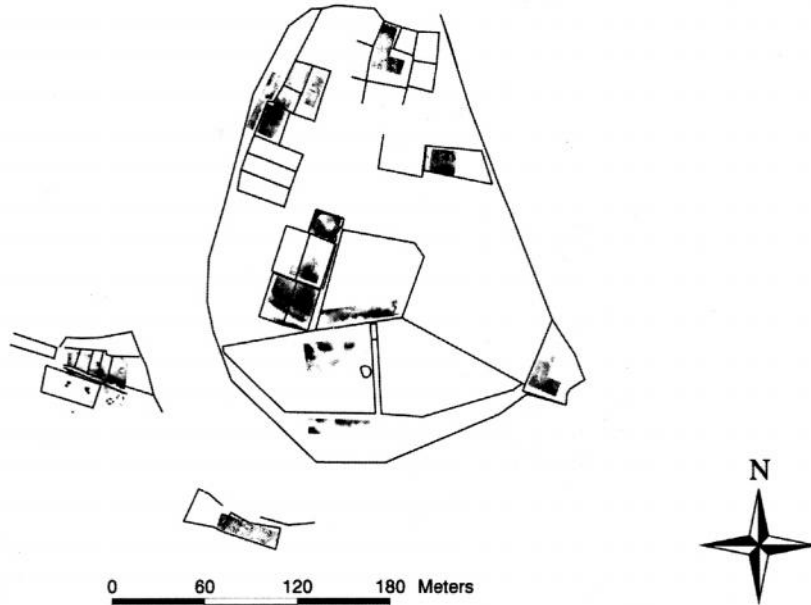

Figure 13:

**Ramagrama Stupa Complex
Magnetometer Data**

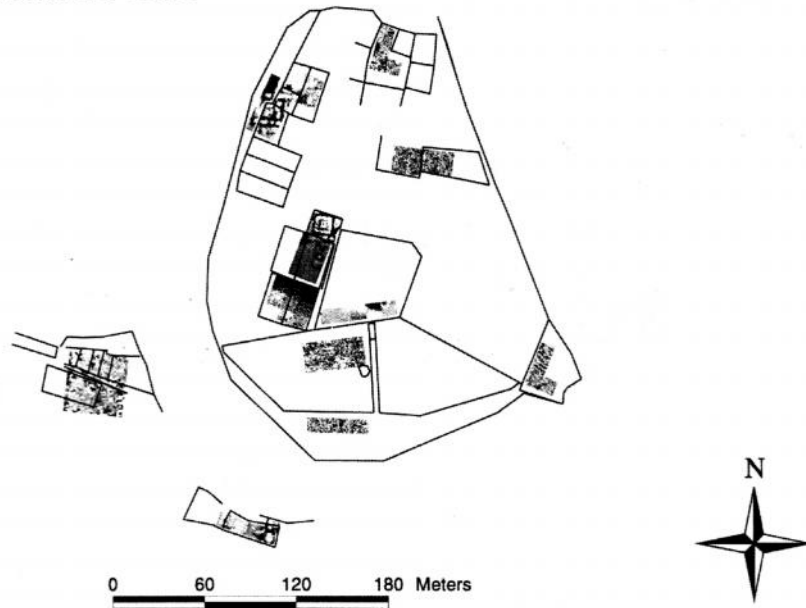
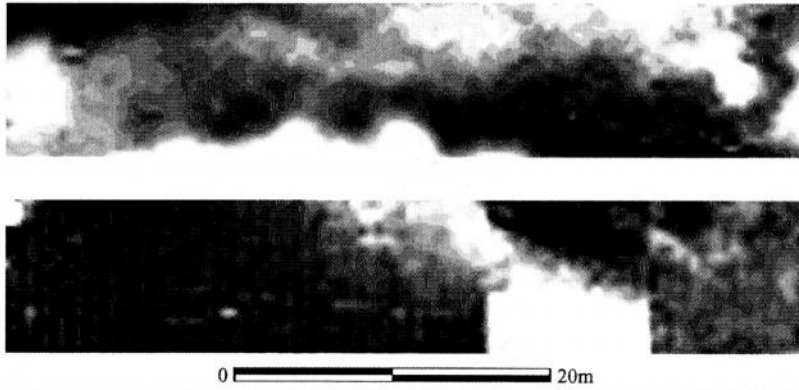

Figure 14:

Ramagrama, Nepal

Site 97-A, Just S of Stupa, inside inner compound

October 1997

Earth resistance survey: 20 .. 33 Ω (white to black, linear)

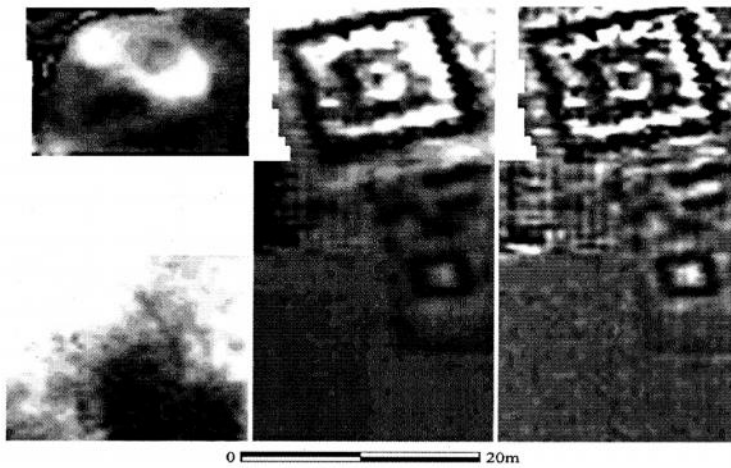
Fluxgate gradiometer survey: -11 .. 5nT (white to black, linear)

50m $\times$ 10m @ 0.5m $\times$ 0.5m

Figure 15:

Ramagrama, Nepal

Site 97-B, Unlucky and Lentil Field

October 1997

Earth resistance survey: 12 .. 25 Ω (white to black, linear)

Fluxgate gradiometer survey: -20 .. 18nT (white to black, linear)

Fluxgate gradiometer survey (HP Filtered): -9 .. 9nT (white to black, linear)

20m $\times$ 46m @ 0.5m $\times$ 0.5m

Figure 16:

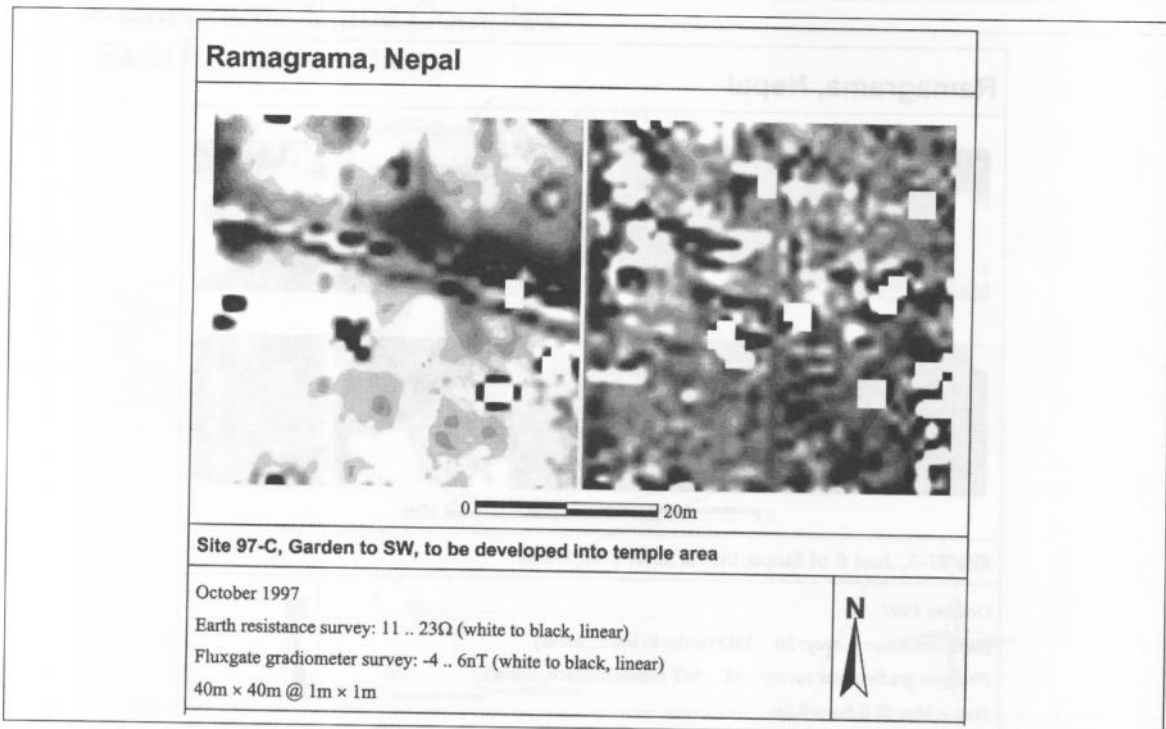

Figure 17:

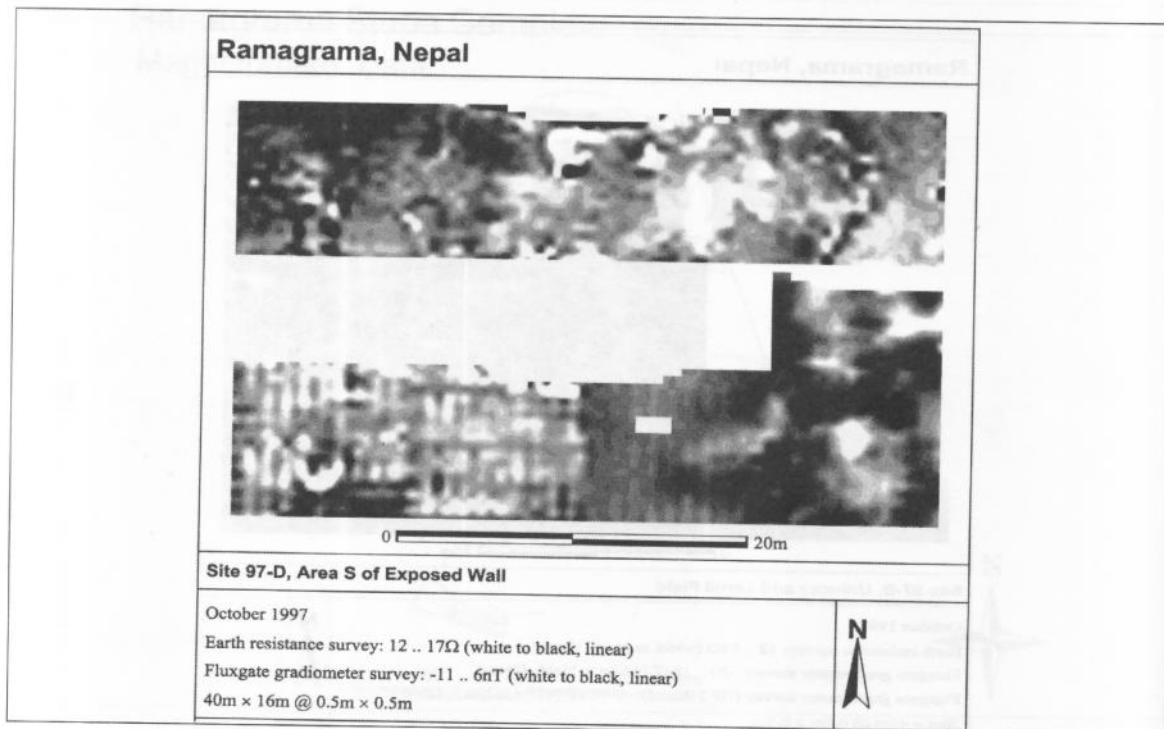

Figure 18:

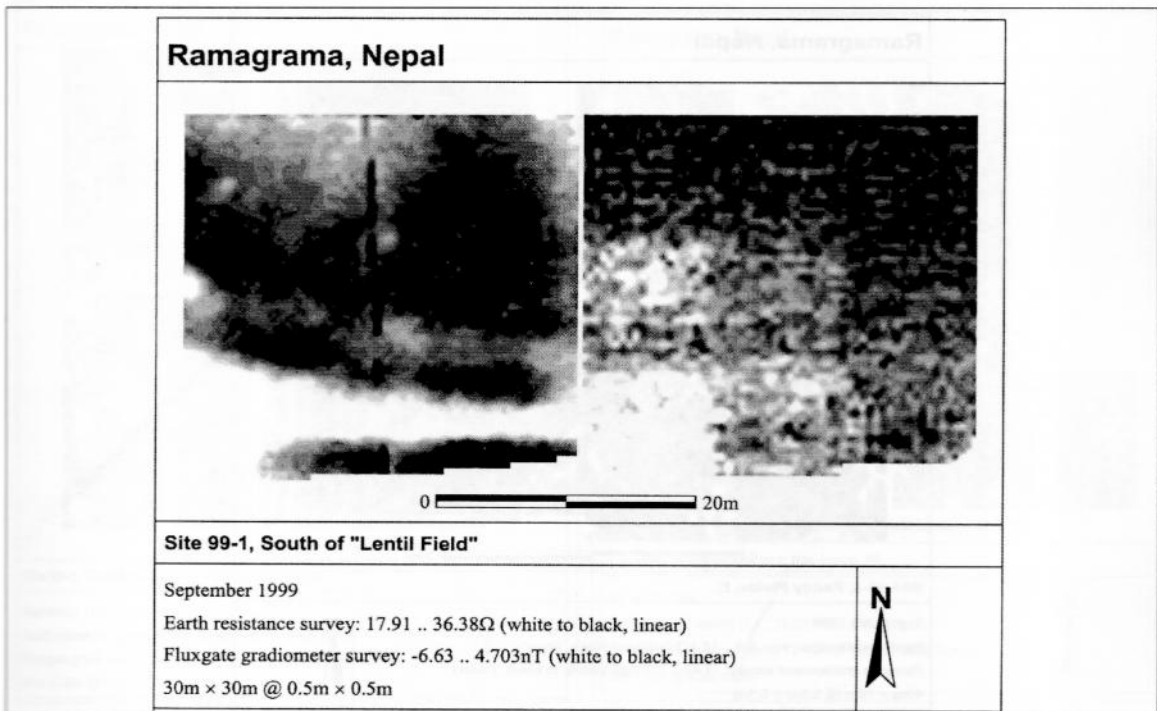

Figure 19:

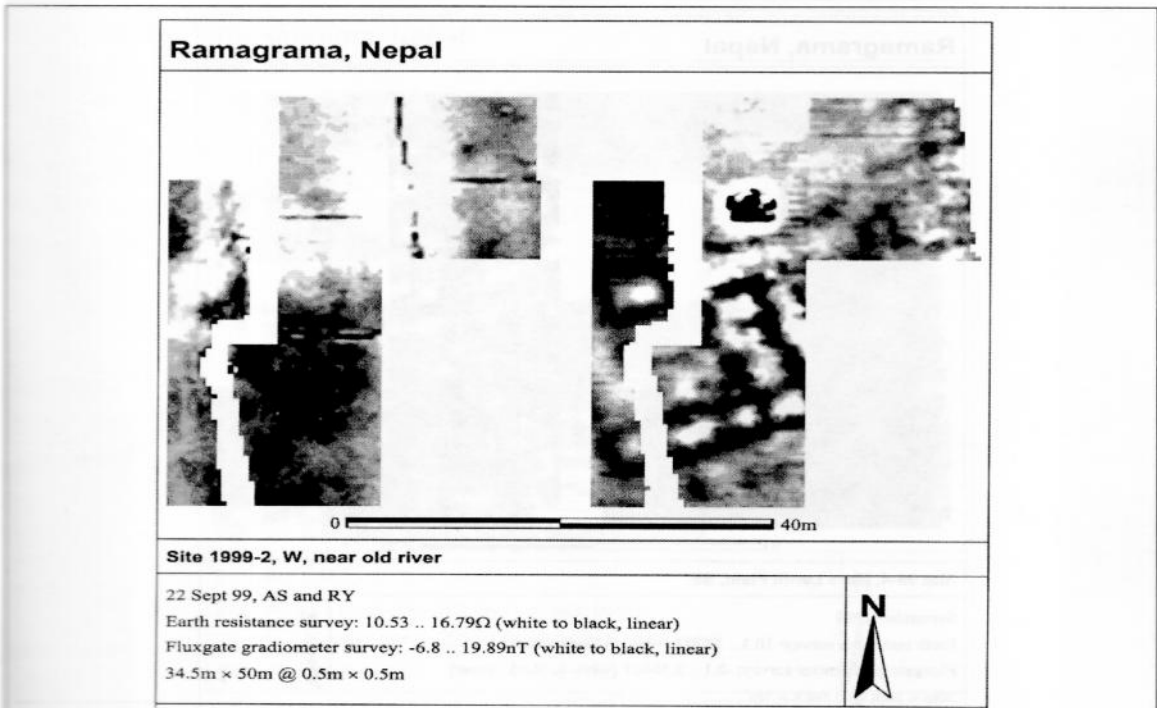

Figure 20:

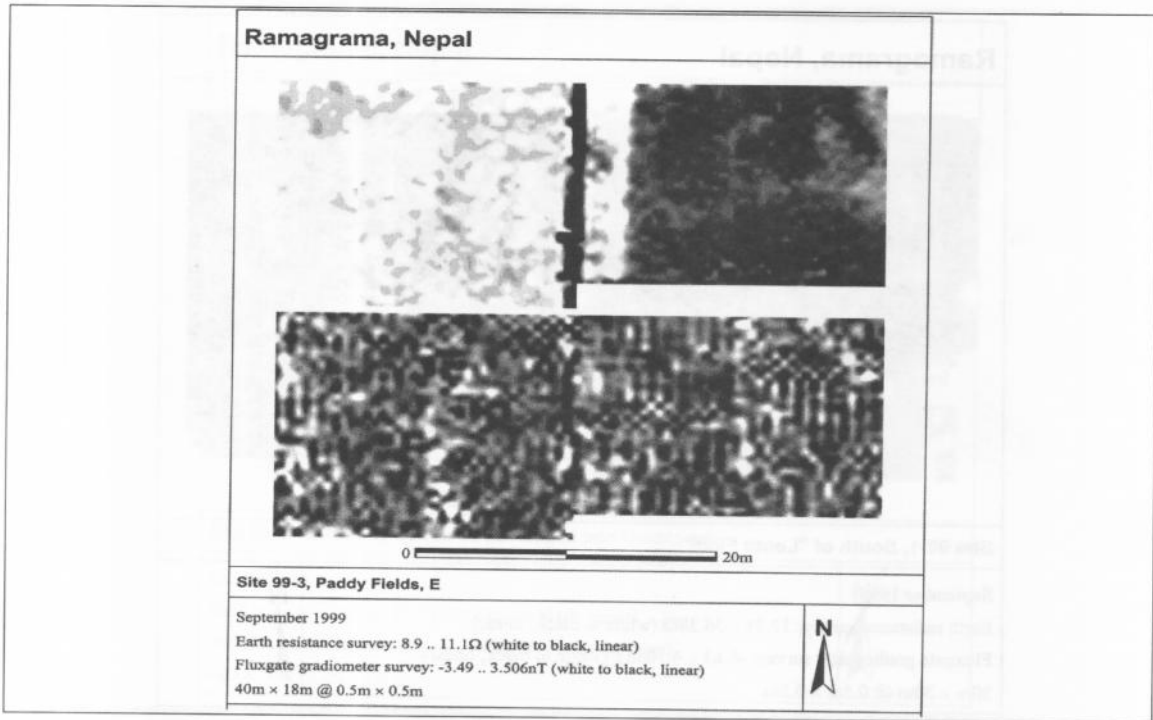

Figure 21:

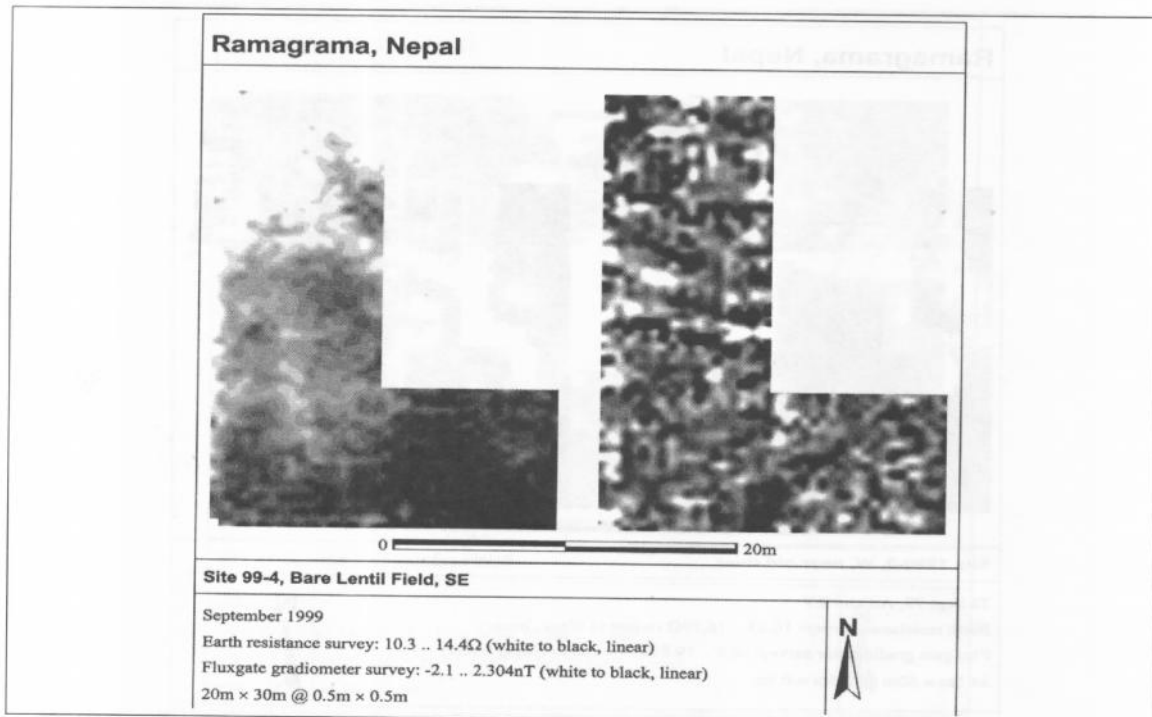

Figure 22:

Figure 23:

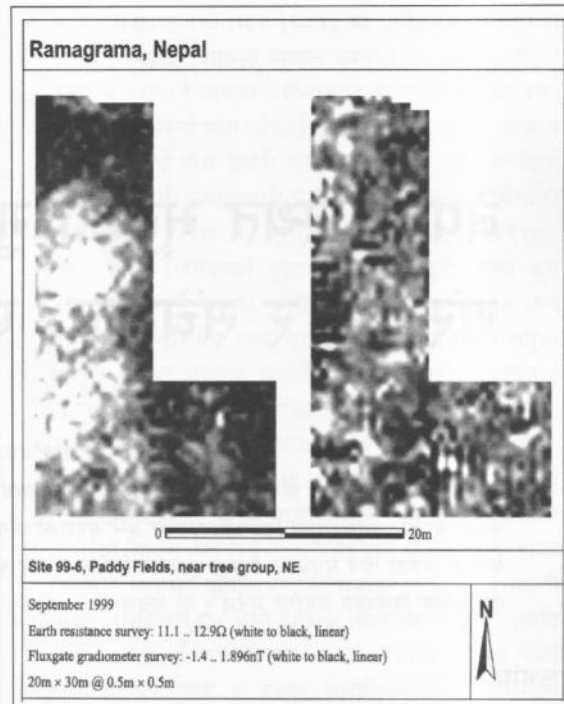

Figure 24:

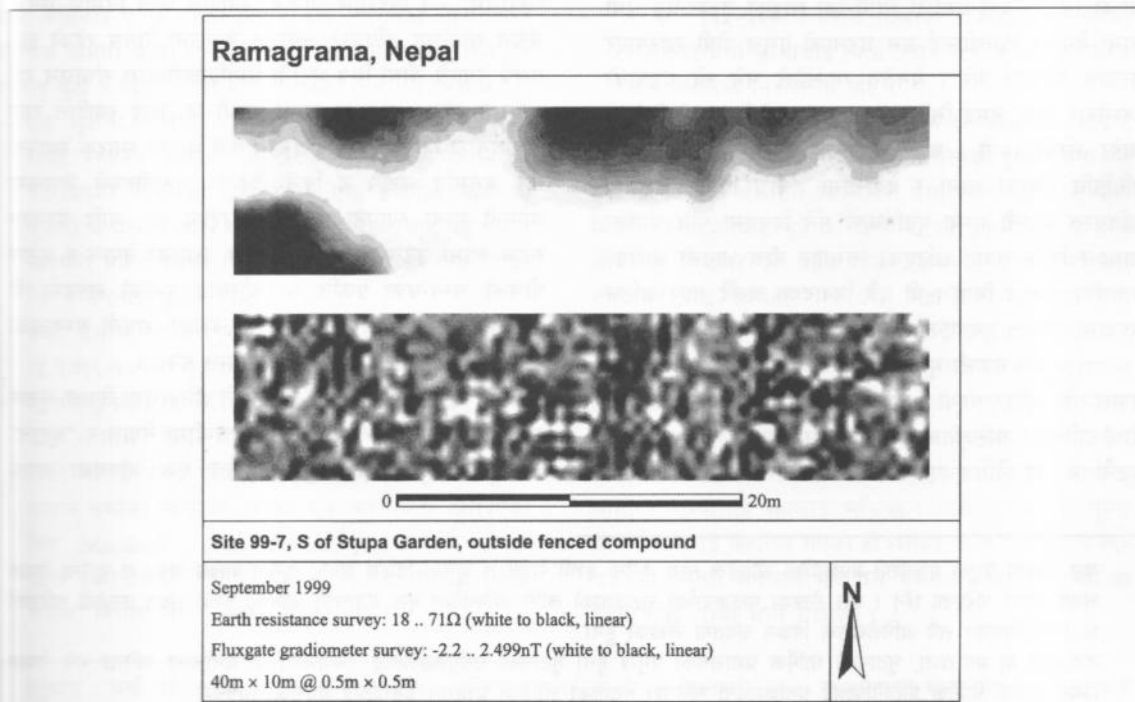

Figure 25:

नेपाल स्थित भूटानी गुम्बा, मामौ-ल्हा-खाङ्ग संरक्षण र संचालन: एक ऐतिहासिक विवाद

सुशीला मानन्धर (फिशर)

सत्य मेव जयते ।

सत्य र तथ्यको खोजिगरी फैसला गरे अवश्य मेव यो वाक्य सार्थक होला । तर, पिल्सिएका व्यक्तिको पुनरावेदन माथि दृष्टि सम्म नफेरी सरकार प्रमुखहरूको विशेषाधिकारबाट कुनै मुद्दाको फैसला गरिन्छ भने उपरोक्त वाक्यको अस्तित्व कहाँ?

हिमाली क्षेत्रका तीन मुलुकहरू नेपाल, भूटान र सिक्किम (हाल भारतको प्रान्तीय राज्य) को संयुक्त सहमतिमा गरिएका यस्तै दुई ऐतिहासिक निर्णयहरू उजागर गर्नेछ - यो लेखले ।

पृष्ठभूमि:

इशाको बीशौं शताब्दीको सुरुमा नेपालको स्वयम्भू स्थित भूटानी गुम्बा, मामौ-ल्हा-खाङ्गमा आगलागी भई क्षतिग्रस्त भएको थियो । देवा-धर्माले^१ मामौ-ल्हा-खाङ्गका तत्कालीन धर्मा लामा येनतेन ग्यान्धोलाई यस घटनाको प्रमुख दोषी ठहर्याएर तत्काल पदच्युत गरे । येनतेन ग्यान्धोले भने सो घटनाको जिम्मेवार आफू नभई सिक्किमका राजगुरु दोषी भएको निवेदन जाहेर गरेको थियो । यसरी नेपालका लागि भूटानी धार्मिक प्रतिनिधि धर्माका लामा र देवा-धर्मा बीच विवाद चल्यो । क्षतिग्रस्त भूटानी गुम्बा पुनर्निर्माण गर्ने विषयमा पनि धर्माका लामा र सिक्किमबाट खटिएका लामाहरू बीच आपसी आरोप-प्रत्यारोप चलेको थियो । यी दुवै विवादहरू चर्कंदै गएर जटिल मुद्दामा परिणत हुनगएको थियो ।

गुम्बा नेपाली भूमिमा निर्मित रहेको हुँदा त्यस मुद्दामा नेपाल पनि मुछिनु पर्यो । त्यसताका नेपाल, भूटान र सिक्किम बीच धार्मिक र सांस्कृतिक सम्बन्धको माध्यमबाट एक आपसमा कूटनैतिक, राजनैतिक एवं आर्थिक सरोकारको विषय बनेको

थियो ।^१ तसर्थ हिमाली क्षेत्रका यी तीन राज्यहरूको आपसी सम्बन्धको इतिहासमा यो घटनाले विशेष महत्व राख्दछ ।

मामौ-ल्हा-खाङ्ग निर्माण: परिचयात्मक विवरण :
“नेपालमा कुनै विदेशीले आफ्नो स्थापत्य कृति निर्माण गर्न र अचल संपत्तिमा अधिकार जमाउन नपाउने” नियम रहेको छ । तसर्थ नेपाली सीमा भित्र भूटानी धर्माधिकारीद्वारा संचालन गर्ने व्यवस्था सहित भूटानको गुम्बा, मामौ-ल्हा-खाङ्ग स्थापित रहनु एक अनौठो विषय जस्तो देखिन्छ । यहाँ भूटानी स्मारक स्थापना गर्ने अनुमति कसले र किन दिइयो? भूटानीहरूले नेपालमा आफ्नो गुम्बा स्थापना गर्नुमा के उद्देश्य छ?, आदि प्रश्नहरू सहज रूपमा उठ्न सक्छ । तर, त्यस बखतको नेपाल र भूटान बीचको सम्बन्धका प्रकृति र प्रवृत्तिलाई बुझेको खण्डमा यी जिज्ञासाहरू स्वतः हल हुन्छ । यी दुई देशको आपसी सम्बन्धको स्वरूप नै यी सब प्रश्नहरूका उत्तर बन्न सक्छ ।

इशाको सत्रौं शताब्दीसम्मको इतिहासमा नेपाल-भूटान सम्बन्धबारे चर्चा गौन छ । सातौं शताब्दीमा नेपाल र “भूटान” अर्थात भोतान्त नामक भूखण्ड बीच एक आपसमा संपर्क

^१ यस लेखमा प्रयुक्त प्रकाशित-अप्रकाशित स्रोतहरू मध्ये कुनैमा इश्वी संवत् त कुनैमा विक्रम संवत्, कुनैमा शाक्य संवत् त कुनैमा नेपाल संवत् प्रयोग गरिएका छन् । यस लेखका पाठकवर्गको सहजताको लागि उल्लिखित मूल संवत्संगै कोष्ठमा इश्वी संवत् उल्लेख गरिएको छ । परिशिष्टका सबै अभिलेखहरू विक्रम संवत्मा लेखेका हुन ।
^२ देवा-धर्मा वा धर्मारजा, भूटानको धार्मिक प्रशासनका प्रमुख हुन । भूटानको धर्मगुरुहरूलाई दुक्पालामा वा धर्मालामा भनिन्छ भने नेपाल स्थित भूटानी धार्मिक प्रतिनिधिलाई धर्माकालामा भनिन्छ । भूटानको लौकिक प्रशासन प्रमुखलाई देवराजा भनिन्छ ।
^३ हेर्नुहोस्: सुशीला मानन्धरको नेपाल-भूटान संबन्ध: एक ऐतिहासिक विवरण : १४३-१५२ । सुशीला मानन्धरको “नेपाल-भूटान आर्थिक संबन्ध: ऐतिहासिक स्वरूप”, *Contributions to Nepalese Studies*, 17/2 July, 1990 : 165-175

भूटानमा भइसकेको देखिन्छ (Vajrachary and Malla, 1985: 21-7) । पन्ध्रौं शताब्दीतिर भक्तपुरका राजाले देवी प्रतिस्थापना भूटानमा निमन्त्रणा पठाएको पाइन्छ (Tuker, 1975: 29) । त्यस उपरान्त सत्रौं शताब्दीको मध्यसम्म यी दुई देश बीचको सम्बन्धको वर्णन प्रायः शून्य रहेको पाइन्छ । त्यस अन्तर्गतमा भूटान आन्तरिक कलह र धार्मिक विद्रोह एवं तिब्बतको अन्तर्गत हस्तक्षेपमा अल्झिरहेका थिए । सत्रौं शताब्दीको मध्यतिर चन्द्र डवाङ नामग्यालले सबै विद्रोहीहरू माथि विजय हासिल गर्न आफ्नो नेतृत्वमा त्यहाँ धार्मिक राज्य स्थापना गर्न सफल भए थियो । उनले तत्काल गोर्खासंग मैत्री सम्बन्ध जोडेर आफ्नो समर्थक तुल्याएका थिए (आचार्य, २०२६: ४/ जवाली, २०३३ साल: ४१/ Hasrat, 1980: 47/ Singh, 1972: 21/ White, १९६३: 102-3) ।

भूटानमा डवाङ नामग्यालको उदय पश्चात् उनले आफ्नो दुवैपक्षीय धर्मलाई तिब्बती आक्रमणबाट बचाउन सक्ने संघर्ष गर्नपरेको थियो । सत्रौं र अठारौं शताब्दी बीच सो अन्तर्गत तिब्बतको प्रभावबाट बचाई अक्षय्य राजा भूटानको उत्तम-पूर्वी सीमानातिर यसको प्रचार-प्रसार गर्न अग्रसर रहेका थिए । यसै सिलसिलामा दुवैपक्षीय धर्मप्रचारक लामाहरू लडाख, गोरखा र काठमाण्डौ उपत्यका पसेका थिए । उनीहरूले कस्तुर र गोरखाका राजाहरूलाई गरिदिएका उपकार कार्यहरूको स्वीकार स्वरूप तत्स्थानमा आफ्नो धर्म प्रचार गर्ने र पुजारी भै बस्ने अधिकार प्राप्त गरेका थिए । साथै उनीहरूले आ-आफ्नो धर्मिक क्षमता प्रदर्शन गरी स्थानीय राजपरिवारलाई रिभारण गुठी र विर्ता जग्गा हाँसिल गरेका थिए । उदारणार्थ :

- एक भूटानी लामाले आफ्नो तन्त्र साधनाबाट भक्तपुरका राजा रणजित मल्लको (ई १७२२-१७६९) व्यथा विशेष गरिदिएको रीफ बापत उनलाई एक स्थानीय बहालका पुजारी भै बस्ने र त्यहाँ उनले आफ्नो धर्म प्रचार गर्न पाउने अनुमति सहित पचास रोपनी जग्गा गुठी स्वरूप दान दिएका थिए (मानन्धर, (मिति बिहिन: ९६) ।)
- अर्को धर्माका लामाले गोरखाका राजा नरभूपाल शाहलाई ई १७१६-१७४२) पुत्रलाभको उपाय गरिदिएको रीफ बापत गजाले उनलाई विर्ता दिने प्रण-पत्र गरी दिएका थिए । कारण, उक्त लामाले "तिम्रो सन्तानले विशाल भूमी आर्जने छ र त्वही मलाई जग्गा दक्षिणा दिनु", भनेका थिए । नरभूपाल शाहले धर्माका लामाको नाममा एक कूश-विर्ता गरिदिएका थिए (Macdonald, 1973, *Kailash*, 1/1) । साँचै उनका छोरा पृथ्वीनारायण शाहले (१७४२- (१७६८ गोरखा)-१७७५ नेपाल) विशाल नेपाल विजय गरेका थिए ।

- शाक्य संवत् १७०७ (सन १७८५) मा पृथ्वीनारायण शाहको नाती रणबहादुर शाहको शासन कालमा (ई १७७७-१७९४) स्वयम्भू दशनाथ आएका धर्माकालामाले नरभूपाल शाहको प्रण-पत्र पेशगरी विर्ता माग गरेका थिए । रणबहादुर शाहले तत्काल धर्माकालामालाई बीस रोपनी खेत र पन्ध्र गाँउ समेतको विर्ता प्रदान गरे । सो धर्माकालामाले उक्त जग्गा स्वयम्भू महाचैत्यको गुठी स्वरूप अर्पण गरे (शाक्य, ने.सं. १०९८, (१९९८): २६७-२६८) । शाक्यको पुस्तकमा उक्त गुठी जग्गा कुन क्षेत्रमा पर्छ भन्ने उल्लेख पाइँदैन । विक्रम संवत् १८८४ (सन १८२७) मा भीमसेन थापा लगायत चार काजीहरूको संयुक्त आदेश पत्रमा उल्लेख भएको, "स्वयम्भू गुठी संचालनार्थ पहिला देखिनै धर्माका लामाको नाममा रहिआएको नकथली, हाकुच्यारी, लामागाँउ, डाँडागाँउ, किमडोल, सिम्बु, स्याखु, भूगदेउ, वाङ्गथली, लिक्पाखु, चरिकोट, गोम्बागाँउ, आदि बाह्र इलाकाहरूको संपूर्ण बासिन्दाहरूले अब उपरान्त धर्माका राजाको आदेश स्वीकार्नु र उनैलाई कर तिर्नु", भन्ने वाक्य अनुसार स्वयम्भू गुठीमा राखेको धर्माका राजाका जग्गा ती माथि उल्लिखित हुन भन्ने देखिन्छ (मानन्धर (फिशर), (मिति बिहिन): ११५) । उक्त इलाका गोर्खा राज्यमा सीमित नभई पृथ्वीनारायण शाह र उनका सन्ततिको विजय अभियान पछिको विशाल नेपालमा फैलिएको पाइन्छ । ती क्षेत्रहरूमा धर्मा लामाले भूस्वामित्व प्राप्त गरेको स्पष्ट देखिन्छ (मानन्धर, १९९०: १६५-१६७) । यसरी गोर्खाका राजाबाट शुरु गरेको भूटानका धर्मा लामालाई विर्ता प्रदान गर्ने क्रमले एकीकरण पछि नेपालमा निरन्तरता पाए ।^१

धर्मा लामाले प्राप्त गरेको उक्त क्षेत्रको पोत उठाउने, त्यहाँबाट उठेको आम्दानीले स्वयम्भू महाचैत्यको पूजा अर्चना गर्ने र अन्य व्यवहार चलाउने जिम्मेवारी धर्मा लामालाई नै सुम्पेको थियो । उक्त क्षेत्रबाट थुप्रै आम्दानी भएको हुनाले पूजा र अन्य आवश्यक व्यवहार गरी बाकि रहेको रकमबाट विभिन्न समयमा नेपालका बौद्ध स्थलहरू : स्वयम्भू महाचैत्य, महाबौद्ध चैत्य, शान्तिपुर, आदिको जीर्णोद्धार कार्य गरेको देखिन्छ । त्यसबाट पनि बचेको रकमबाट स्वयम्भू महाचैत्यका पश्चिमपट्टि, भूटानको धर्मकीर्ति स्वरूप एक गुम्बा निर्माण गरेको थियो (शाक्य, ने.सं. १०९८: २६७-२६८) । यहाँको मूल पूजाकोठामा अखण्ड दीप प्रज्वलन गरिराख्ने चलन छ । अखण्ड दीपलाई तिब्बती भाषामा मार्मा र गुम्बालाई ल्हाखाङ्ग भनिन्छ । त्यस अर्थमा यो गुम्बा मार्मा-ल्हा-खाङ्ग कहलिन गएको हो (शाक्य, ने.सं. १०९८: ४२९-४३०) । नेपाली जनताले भने यस गुम्बालाई भूटानी गुम्बा वा देवाधर्माको गुम्बा भन्ने गरेको छ ।

^१ इनुलेसु : 'धर्मा लामालाई ६ गुम्बामा अधिकार पूर्वबत थामिदिएको प्रशस्ति', नेपाल, ज्ञानमणी, २०४५ साल, नेपाल भोट, चीन सम्बन्धका केही सांस्कृतिक पक्ष, 'रणबहादुर शाहले दिएको विर्ता', शाक्य, हेमराज, ने.सं. १०९८, (१९९८), श्री स्वयम्भू महाचैत्य, 'नेपाल भूटान सम्बन्धलाई न्कनस पार्ने थप सामग्री', दुङ्गेल, रमेश, १९४६ साल, आर्थिक नेपाल, भाग ४

मार्मो -ल्हा-खाङ्ग (Marmo-lha-khang)

यो गुम्बा दुई तल्लाको छ । यसको प्रथम र दोस्रो तल्लाहरु भूटानी बौद्धधर्मको कृयाकलाप एवं पुस्तकालयको रूपमा प्रयोग गरेको पाईन्छ । पहिलो तल्लाका आखिभ्यालहरु मध्ये दुई आखिभ्यालहरु सुनको पाताले छाएकाछन् । यो गुम्बा भित्र बौद्धधर्मसंग संबद्ध ३८ वटा विभिन्न देव देवीका सुवर्ण, काष्ठ र शिला मूर्तीहरु स्थापित छन् । यसका साथै, बौद्धधर्म प्रचार-प्रसार गर्ने र स्वयम्भू महाचैत्य जीर्णोद्धार कार्यमा योगदान दिने धर्मा लामाहरु गुरु शाक्यश्री र द्रुम्पालामा सेराबदोर्जीको स्वर्ण प्रतिमाहरु र अनेकन भित्तेचित्रहरु प्रदर्शित रहेकाछन् । ती मूर्तिहरु मध्ये कुनै कुनै मूर्तिहरु काठमाण्डौका नेवार भक्तजनले स्थापना गर्न लगाएका पनि पाइन्छन् (शाक्य, ने.सं. १०९८: ३६१, ४२९-४३०) ।

मार्मो -ल्हा-खाङ्गको मूल पूजाकोठा

यसको पाँच कवल सहितको, सदा खुल्ला रहने भूईतल्ला, दिनहुँ हजारौं नेपाली भक्तजनले आफ्नो धार्मिक कृयाकलापका लागि प्रयोग गर्दै आएका छन् । हारती अजिमा पूजा गर्ने, तान्त्रिक पूजा: छा हाय्केगु र कल:पूजागर्ने, बुद्धपूजा गर्ने, होम गर्ने, आदि सबै प्रकारका भक्तजनले यो दलानलाई आ-आफ्नो धार्मिक

कृयाकलाप गर्नका लागि एक सुरक्षित स्थानको रूपमा निशुल्क प्रयोग गर्दै आएकाछन् । यसरी यो गुम्बा पनि एक धार्मिक सहिष्णुताको प्रतीक एवं शान्ति, समन्वय र समावेसी धार्मिक समाजको श्रृजना र संवर्द्धनमा तल्लीन गुम्बा बनीरहेकोछ ।

यस भूटानी गुम्बा मार्मो-ल्हा-खाङ्गमा धर्मालामा पुजारी रहने ब्यवस्था छ । उनी नेपालमा भूटानी धार्मिक प्रतिनिधि स्वरूप रहन्छन् । ऐतिहासिक कालमा (सन १९८३ को नेपाल-भूटान औपचारिक कूटनैतिक संबन्ध पूर्व) त्यस धर्मालामाको संयोजकत्वमा दुई देश बीचका कूटनैतिक कृयाकलाप गरिन्थ्यो । तसर्थ नेपालका लागि धर्मालामा चयन गर्दा केवल धार्मिक ज्ञान नभई कूटनैतिक दक्षता र प्रशासनिक कार्यकुशलता भएको व्यक्तिलाई छान्ने गरिन्थ्यो । उनको नियुक्ति र बर्खास्ती नेपाल-भूटान दुई पक्षीय सहमतिबाट गरिन्थ्यो ।

नेपाल स्थित यस्तो महत्वपूर्ण भूटानी धार्मिक एव साँस्कृतिक संपदा मार्मो-ल्हा-खाङ्गमा सन १९०७ मा आगलागी भयो । गुम्बा क्षतिग्रस्त हुनपुग्यो । यस घटनालाई लिएर ठूलो विवाद चल्यो जसले मुद्दाको रूप लियो ।

मार्मो-ल्हा-खाङ्ग आगलागी: एक विवादपूर्ण मुद्दा:

सन १७८५ मा नेपालका राजा रणबहादुर शाहले धर्मालामालाई प्रदान गरेको गुठीको आयस्ता प्रयोग गरी धर्मा लामाले सकृयताकासाथ नेपालका अनेकन बौद्ध स्मारकहरु र भूटानको गुम्बा मार्मो-ल्हा-खाङ्ग संरक्षण र संवर्द्धन गर्दै आएका थिए । इशाको उन्नाइशौं शताब्दीको मध्यतिर देखि आर्थिक अभावको कारण धर्मा लामा यस कार्यमा सिधिल बन्दैगएको थियो । सन १८८३ मा आएर गुठीको उठति यति कम हुनपुग्यो कि त्यसबाट भूटानी साँस्कृतिक संपदा, मार्मो-ल्हा-खाङ्ग एउटाको संरक्षण र संवर्द्धन गर्न पनि असमर्थ हुनपुगेको थियो । यही निष्कृयताको कारणमा देवाधर्माले तत्कालीन धर्मालामा दिलोपालाई बर्खास्त गरी येनतेन ग्याम्छोलाई उक्त कार्यभार सुम्पेको थियो ।

---शास्त्रमा जान्ने नेपालके येनतेन् ग्याम्छो लामाके यथोचित--
- अधि नेपालके त्यस तर्फ नगीचको गुम्बा घ्याङ्ग बहालहरु पुराना लामाले हेरचाह नभई भत्के विप्रे भै जानाले अब तिम्रा पालामा पनि हेरचाह नभै नराख्नु सोले विग्याका घ्याङ्ग सच्याई बनाई तयार गर्न भनी हुकुमको कोता कित्तिबक्सेको छ --- (परिशिष्ट १)

येनतेन ग्याम्छोले पनि गुठीको उठति कम भएको हुँदा देवाधर्मा सरकारले आर्थिक सहयोग गरेको खण्डमा मात्र गुम्बा घ्याङ्गको संरक्षण गर्न सकिने नत्र नसकिने निवेदन देवाधर्मा समक्ष जाहेर गरेकोथियो । तसर्थ देवाधर्माले येनतेन ग्याम्छोलाई "नेपालका चिनेजानेका जजमानहरुसंग हार-गुहार मागी काम चलाउँदै गर्नु, ऋण लिएर भएपनि गुम्बा घ्याङ्गको संरक्षण गर्नु", भन्ने निर्देशन दिएका थिए (परिशिष्ट १) । साथै देवाधर्माले १९४१ साल (सन १८८४) देखिको गुठी ब्यवस्थापन गर्ने र त्यसको

उत्तम सभाले संपूर्ण कार्यभार येनतेन लग्याम्छोलाई सुम्पेको छ्यो ।

—येनैग्याम्छोलाई लामा गरी बक्सि पठाई बक्से मुताविक जग्गा जग्गन रैती कुरा या जजमानीहरुको ४१ सालका वाली देखि जग्गाको बन्ने ब्रेनाको तिरो भरी र तहाँका रैति कुरीया जजमानको चंच पंच रन्नु पन्या गर्नु र राषनु छोड्नु परपजनी लिनादिना स्मेत इत्यादी गैह्र न्नेनी लामाले पाईषाई आयाको खाई बस्नु --- (परिशिष्ट २)

येनतेन ग्याम्छोलामाले १९४२ साल (ई १८८५) देखि १९६४ साल (ई १९०७) सम्म उक्त कार्यभार सभालेको छ्यो । बाईस बर्ष लामो उनको कार्यकालमा अनेकन उतार-चढाव, आर्थिक अभाव आएको थियो । ती समस्याहरुमा भूटानी गुम्बा मार्मा-ल्हा-खाङ्गमा आगलागी सबै प्रमुख रह्यो । कारण देवाधर्मांले येनतेन लग्याम्छोलाई उक्त घटनाको जिम्मेवार भएको हुनाले गुम्बाको मालसामान समेत बेपत्ता पारेको भन्ने आरोप लगाई तत्काल पदच्युत गरेकोथियो । उनको पदमा बुद्धबज्र चिन्यालामालाई नियुक्त गरे र तत्काल येनतेन ग्याम्छोले गुम्बाको मालसामान नव नियुक्त लामा बुद्धबज्रलाई बुभाउनु भन्ने आदेश दिए ।

— गहा देवताका ध्यांहरुमा तैले काम काज गर्दांमा राम्रो नगरी आगलागी भन्ने भयाको र मालतालहरु हीनामिना पारेको हुनाले सो मालतालहरु चिन्यालामालाई बुभाईदिनु भनी सनद गरि दियाको छ, --- (परिशिष्ट ३)

यस समयमा उगेन वाङ्गचुकले भूटानमा चलिरहेको ब्रिटेन जनबिद्रोहहरु दमन गरी सन १९०७ को दिसेम्बरमा केही अंग्रेजहरु र भारत स्थित अंग्रेज सरकारको समर्थन प्राप्तगरी उक्त आफ्नो वंशको वंशानुगत राजतन्त्र स्थापना गरेका थिए (Landon, 1983 : 229-230) । नबोदित राजतन्त्र मजबूत र दिगो गर्न उगेन वाङ्गचुक आफ्ना छिमेकी मुलुकका सरकार एवं शान्त्याली राजघरानाहरूसँग घनिष्ट सम्बन्ध जोडने प्रयास गर्दै थिए । यसै शिलशिलामा उनले नेपालका सरकार प्रमुखसँग नै घनिष्ट सम्बन्ध जोडेकाथिए । त्यस समय नेपालमा चन्द्र शंखे श्री ३ महाराज एवं प्रधान मंत्री थिए । तत्कालीन हिमाली क्षेत्रको गजनीतिमा उनी शक्तिशाली र सकृय थिए भने अंग्रेज सरकारसँग पनि उनको राम्रो गठबन्धन थियो (Landon, 1976, vol. 1) । तसर्थ उगेन वाङ्गचुकले नेपाल सरकारका प्रमुख चन्द्र शंखेसँग व्यक्तिगत मितेरी साईनो जोडी नातेदार समेत बनेकाथिए । नेपाल स्थित भूटानी गुम्बा मार्मा-ल्हा-खाङ्गको बन्ने ब्रेनामा आफ्नो निर्णय अनुसार कार्य सिद्ध गराउनका लागि उनले नेपालका प्रधान मंत्री चन्द्र शंखेलाई यो दोहरो नातालाई महयोगको माग गरी काम तामेल गराएका थिए ।

— उगे नेमतर्फ नेपालको योनतेनग्याम्छोलाई जाहाँबाट लामा गराई बुभाउनु त्यसले तहाँको गुम्बाघ्याङ्ग आगलागी नोक्सा भयेपनी बुभाउनु पनी नगरेको र मालमत्ताहरु पनी बेपत्ता गरेको रहेछ ।

— उगे बुभाउनु पर्ने मालहरु चिनीया लामाले बुझिलिनु भनि बुभाउनुमा येस मुद्दामा निगाहा भै बक्सी मितज्यू महाराजबाट बुभाउनु निगाहा भै बक्सेको छ --- (परिशिष्ट ९)

येनतेन ग्याम्छोलामाले सिक्किमका राजगुरु आगलागीको वास्तविक जिम्मेवार व्यक्ति भएको जनाउँदै आफ्माथि देवाधर्मांले लगाएको उक्त आरोप र पदच्युतको निर्णय अस्वीकार गरेको थियो ।

--- ६४ सालमा देवाधर्मांबाट मेरा नाउमा स्मेत लालमोहर गरी बक्से, बमोजीम काम काज गरी आयाकोमा सीकीम्का राजाका गुरुले सिम्बु घ्याङ्गमा ३ दीसम्म देवा बाल्दा आगलागी भै वीप्रदा सो बेहोरा देवाधर्मांमा लेषीपठाउँदा ताहा रीत धन गरी बनाउन थाली तँ जाहा आउनु भने लेषी आउदा १५ १६ सयेको काठपातहरु जम्मागरी बनाउन थाली --- (परिशिष्ट १०)

हुनपनि तत्कालीन सिक्किमका राजारानी बौद्ध र स्वयम्भूको अनन्य भक्त रहेको देखिन्छ । १९६४ साल पुष महिनामा (सन १९०७-८) सिक्किमका राजा आफ्ना रानी सहित नेपाल भ्रमणमा आउँदा उनीहरु स्वयम्भू र बौद्धमा बसेका थिए ।

--- नेपाल बौद्ध र सिम्बुमा बसुन्ज्याल सम्मके हिफाजतका निमित्त लेफेट जहरसिका काजी र सिपाही ४ समेत नेपाल बसुन्ज्यालके समेत रिसलाका घोडा समेत गेवा --- (परिशिष्ट ७)

यो उनीहरुको धार्मिक कृयाकलाप भनौ वा तिर्थयात्रा भएको बुझिन्छ । तशर्थ समय समयमा उनीहरुले स्वयम्भूमा देवा वाली पूजा गर्नलगाएको विषयमा शंका रहदैन । परंतु सो पूजा-अर्चना नै आगलागीको कारण बनेको थियो वा थिएन भन्ने कुनै जाँचबुझ र निर्णय गरेको प्रमाण भने पाईएको छैन । बरु चन्द्र शंखेसँग रानीसंग मितेरी साइनो गास्त लगाउने उद्देश्यले आफ्नी रानी सहित सिक्किमका राजा तासिनामङ्गे नेपाल भ्रमणमा आएको समयमा, उनीहरुले आगलागीबाट क्षतिग्रस्त उक्त गुम्बा पुनर्निर्माण गरिदिने मनसाय व्यक्त गरेका थिए (शाक्य, ने.सं. १०९८: ३१५-३१६) ।

यस भ्रमणको अवसरमा नेपालका श्री ३ महाराज एवं प्रधान मंत्रीको दर्शन गर्न उनीहरु एक पटक सिंहदरवार गएका थिए । त्यस अवसरमा उनीहरुको आनाजानाको लागि रिसल्लाको व्यवस्था गरीदिएको थियो भने निम्न जङ्गी कर्मचारीहरुलाई उर्दिमा सामेल हुने आदेश दिएका थिए ।

--- पौष २९ गते रोज २ मा श्री ३ महाराजको दर्शन गर्न सुकीम्का राजा सिंह दरवारमा आउदा पाउरखवारीमा रहनाके ३ वजे सामेल हुने

उ.क.ज.रुद्र सम्सेर ज.ब.रा.	१
ले.ज.प्रताप सम्सेर ज.ब.रा.	१
ले.गदघर सम्सेर ज.ब.रा.	१
क.कंडबिक्रम ज.ब.रा.	१ --- (परिशिष्ट ७)

उनीहरु नेपाल आउदा वीरगंज देखि काठमाण्डौसम्म सवारी चलाउन सुरक्षाकर्मी सहितको रिसलाहरु खटाईएको थियो । नेपाल बसुन्जेल उनीहरुको आवश्यक यातायातको व्यवस्था नेपाल सरकारबाट गरेको थियो । फिर्त सवारीमा पनि भीम्फेदी हुँदै वीरगंजसम्म उनीहरुको सुरक्षार्थ नेपाली सैनिक जवान सहितको रिसाला खटाईएको थियो (परिशिष्ट ७) । तसर्थ

उनीहरु जहाँ बसे पनि र जुन उद्देश्यले नेपाल आएको भएपनि, यो दुई देशको आपसी सहमतिबाट तय गरिएको सौहार्द मैत्रीपूर्ण भ्रमण मान्न सकिन्छ ।

जे होस सिक्किमका राजारानी नेपाल आएको समयमा गुम्बा आगलागी विवाद चर्किरहेको थियो । यस घटनाको कारण पदच्युतमा परेका येनतेन ग्याम्छोलामाले आफ्नो पद त्याग्न अस्वीकार गर्दै थिए भने देवाधर्मा उगेन वाङ्चुकले उनलाई पदबाट हटाउन नेपालका प्रधान मंत्री चन्द्र शंसेरको सहयोग माग्दै थिए (परिशिष्ट ४) । चन्द्र शंसेरले देवाधर्माको चाहनानुसार आफ्नो रेखदेखमा बर्खास्त पुजारी लामाबाट नयाँ लामालाई बुभुङ्गभारथ गराउने आशवासन दिदै थिए ।

---उप्राप्त वैशाख २० गतेमा लेखेको पत्र आईपुगी विस्तार मालुम भयो--- ताहाबाट घटी आउने नया पुजाहारी लामा याहा आइपुग्या पछि नीजले बुभुङ्गु पर्ने कुरा बुभुङ्गु पुरानीया लामाले वेहीसावको कागज गन्याको देषियो भने यतियति कुरा पुरानियाले बेहिसाव गन्याको रहेछ भनी हजुर्मा बिन्ति चढाउन र उसै वषत सबै कुरा बुभी जो गर्नु पन्या गरी बक्सौला, ---(परिशिष्ट ५)

साथै उनले उक्त पदमा नवनि्युक्त बुद्धबज्र चिनियालामालाई तत्काल येनतेन ग्याम्छोबाट गुम्बाको मालसामान बुभिली कार्यभार सम्हाल्नु भन्ने आदेश पत्र दिएका थिए (मानन्धर (फिशर), (मिति विहिन): २८५) । यसै अनुरूप बुद्धबज्र चिनियालामाले पद बहाली गर्न गए । तर येनतेन ग्याम्छोलामाले भने रीत पूर्वक कसुर साबित गरी, खोस पूर्जी नदिएसम्म आफ्नो पद र गुठी त्याग नगर्ने अडान लिए र आफुमाथि लादेको आरोप र पदच्युतको निर्णय बिरुद्ध मुद्दा दायर गरे ।

---बंदुक गोली गठा षजानाहरु मुगलानमा बचावट गरी देवाधर्मा पुन्याको स्मेत रीभ बापत सिम्बु घ्याङ्ग र रु ५१५ । उठती हुने कीमडोल स्मेत जगा षानु भने मेरो बाबुलाइ नेजीर दर्जा दी देवधर्मा राजाबाट र १ बाट स्मेत लालमोहर गरीबक्संदा षाईआयाको सिम्बु घ्याङ्ग पुजा र तेरा बाबुको सेसपछी त र तेरा भाईछोरा संतान दर सन्तानले षानु भन्ने ६४ सालमा देवाधर्माबाट मेरा नाउमा स्मेत लालमोहर गरी बक्सं. बमोजीम काम काज गरी आयाकोमा--- हाल बौद्ध बस्ने चिनीत्राले सिम्बु घ्याङ्ग स्मेत मारी मेटी सबै देवाधर्मा राजाले दीदा हामीले पाजा भनी चल गर्न आईरहेछ । वर्षासीका सनद केही भै आयाको छैन. तेरा सन्तान दर सन्तान सम्म षानु भन्नु सनद गरी दियाको छ तापनी षोसी फलानालाई दिये भन्ने हामीलाई लेषी आउनुपर्नेथ्यो. सो पनि नआयाको उसमाथी बंदुक गोली गठ्ठा मुगलानमा बचाई देवाधर्मा पुन्यायाको र ताहाबाट दियाको साबुद सर्कारमा दाषिल गरी सर्कारमा परी आयाको भोटे मुत्सीकाल पनी अधि देषी गरी आयाको नेपाल मान्नालाई मेरा ज्यूज्यू घ्याल्सापालामाले ३ लाई हालषबर मद्दत दि नोकरी गरी. अधि बौद्ध घ्याङ्ग मेरा बाबु सम्म लेषाई आयाको सेबकहरुले नेपाल नमादै देषि गोर्षा सर्कारको नोकरी गरी आयाको निस्सा लालमोहरहरु पनि षडैछ, ल्हासाका राजा भर जाहागत्रा पनी करोकटोक नहुने ल्हासाका राजाबाट पनि

लालमोहर गरीयाकोछ । सो लेषीयाका रीभ बापत सोर्गबासी १ बाट सीम्बु घ्याङ्ग जगा स्मेत षानु भन्ने ४३ सालमा मेरो बाबुको नाउमा सनद लालमोहर गरी बक्संदा पायाको सनदीया जग्गा बीतक सुरुमा हरीनु पर्ने होईन.---(परिशिष्ट १०)

उक्त मुद्दा फैसला नभएसम्म नयाँ पुजारी बहाली गर्न नदिने भनी येनतेन ग्याम्छो र उनका छोराहरुले नवनि्युक्त लामा बुद्धबज्रको वहालीमा रोक लगाए । यो समस्या समाधानार्थ बुद्धबज्र लामाले नेपालका प्रधानमंत्री चन्द्र शंसेरमा निवेदन गरे । तत्काल चन्द्र शंसेरले बुद्धबज्र चिनियालामाको माग पूरा गराउनु भन्ने आदेश पत्र जारी गरिदिए ।

---(सिम्बुकीमडोल बस्न्या छोङ्गसाङ्ग नामग्याल लामाको वारेस नांसाल बस्न्या सुरथगीरीको र बौद्ध बस्न्या बुद्धबज्र चीनीया लामाको वारेस ऐं बस्न्या पद्मबहादुर लामाहरुको सीम्बुको घ्यांको डस्तुर लियो भन्ने मुददामा बुद्धबज्रलामालाई जो चाहिने गाउँ समेतको सनद गरी पाउ --- बुद्धबज्र चीनीया लामाले २ मा बिन्ति चढाउँदा--- औं सवालका रीत प्रयोगगरी प्रमांगी बमोजीम गर्नु भन्या ६५ साल स्रावन ७ गते ३ को बिन्ती पत्र नीक्सारीका पुर्जी बमोजी अडालाई लेषने कां भयाको छ तशर्थ सो प्रमांगी बमोजी तेस अडालाई भयाका बुद्धबज्र चीनीया लामाको औं सवल बमोजी गर्ने काम गर. ---(परिशिष्ट ६)

यसरी भूटान र नेपालका अधिकारीहरुले येनतेन ग्याम्छोको अपिलमाथि जाँचबुभुङ्गु नगरीकनै नवनि्युक्त बुद्धबज्र लामालाई भूटानको धर्माधिकारीको पद सम्हाल्नदिने फैसला गरेको थियो ।

क्षतिग्रस्त गुम्बा, मामौ-ल्हा-खाङ्ग पुनर्निर्माण सम्बन्धी विवाद: एकातिर आर्थिकभाव र अर्कोतिर विवादका कारण, क्षतिग्रस्त गुम्बा संरक्षण तिर ध्यान पुन्याउन सकेको थिएन । संरक्षणको अभावमा सो भूटानको धार्मिक एवं साँस्कृतिक सम्पदा भन भन जीर्ण हुँदै गएको थियो । सन १९०७-८ मा नेपाल भ्रमणमा आएका सिक्किमका राजा तासिनामङ्गलका रानीले सिक्किमको लगानीमा उक्त क्षतिग्रस्त गुम्बा पुनर्निर्माण गरिदिने मनसाय व्यक्त गरेकी थिईन् । सो कार्य गर्न उनले भूटान र नेपाल दुबै सम्बन्धित सरकारहरुको अनुमति प्राप्तगरी सिक्किमको रेखदेखमा उक्त क्षतिग्रस्त गुम्बा पुनर्निर्माण सुरुगर्न मानिस खटाएका थिए ।

--- येही ६४ सालका आस्वीन २८ गतेमा दर्वारमा देवाधर्माको काजी उगयान आउंदा षुषिमको रानीले १ घ्याङ्ग हामी बनाउने थियो देवाधर्मा राजासंग तिमिले जाहेर गरी दिया चाँदै बनाउने थिज्नां भनी सुषिम रानीले काजीसंग भन्दा १ घ्याङ्ग बनाउनु मै जाने भयेको हो तर रानीले बनाउने मनसुवा गर्नु भया पछि धर्मकार्जे हो धर्मा राजालाई मैले जाहेर गरी पठाए पछी नेपालमा मानिस षटी पठाउने छैन रानीले इच्छा पुन्याई बनाई बक्सियोस भनी काजीले भन्दा उसो भये हामी बनाउठ्यो धर्मारजाको कागज गरी देउ भनी रानीले भन्दा येस कुरामा तोफाद गर्ने छैन भनि नीज काजीले भन्दा तीमी दुई नेपाल गै सरकारमा केहि मद्दत बक्साई सायद गरि साहुमहाजनहरुसंग सल्लाह गरि घ्याङ्गको जगदेषि बनाउदै गर्नु पछि हाम्रा प्रोहित गुरु अवतारी

हातमा जौ चाहिने षर्च पात पठाउने छु --- हामी २ लाई षर्चदी पठाउँदा नेपाल आए, सरकारमा जाहेरी बिल्ली चढाउन भन्दा हुँ ---(परिशिष्ट ८)

येनतेन ग्याम्छो आफैले गुम्बा मर्मत गरिरहेको सिक्किमबाट खटिएका वहवेदे छेननीमा लामा र हुँहकि नामग्यालको पुनर्निर्माण कार्यमा रोक लगाए । ती दुईले नेपाल सरकार समक्ष येनतेन ग्याम्छोले कच्चा तवरले बनाएको सो गुम्बा भत्काई पुनर्निर्माण गर्नपाँउ भन्ने निवेदन पेश गरेकाथिए ।

— प्रभु सो ध्याङ्ग जगदेषी मजबुटसंग नक्सा बमोजी हामीले बनाउने च्चेत्र भनी पुरानु पुजारीले मैले बनाउँदैछु भनन्त्या भान पार्नालाई छुटपात हाली दिनका २/३ जना ज्यामी हाली कच्चा तवरसंग बनाउने र हामीलाई बनाउन दिनन् भनी जवरजस्ती गरि कच्चाकाम गरि हामी पक्का तवरकन नक्सा बमाजि बनाउनेलाई हठक गर्न पाउने होईन सो कच्चा बनायाको भत्काई जगदेषी बनाउनेलाई बनाउन लगाउनु भन्त्या हुकुम मर्जि प्रमान्गी बक्सी ऐ नक्सा बमोजि मजबुटसंग बनाई मैन्हादीनमा तयार गरी सुनको मोलवाका मुर्ति बना बत्ती बालने दियो समेत बनाई तयार गरी राषी सिध्याई सरकार को जये मनाई जाँदा हुँ प्रभु जो हुकुम मर्जी ---(परिशिष्ट ८)

तर येनतेन ग्याम्छोले त्यस आरोपपूर्ण उजुरीको नतकार गर्दै आफुले देवाधर्मा समक्ष आगलागीबाट गुम्बा क्षति भएको जाहेर गरी उनकै आदेशानुसार आफ्नो आर्थिक क्षमताले न्याएसम्म येनतेन सो गुम्बा जीर्णोद्धार गरेकोमा सिक्किमका नामाहरुले नेपाल सरकारको अनुमतिहीन भत्काएको र आफुले गुम्बा मर्मतमा लगाएको १५ १९६ सय रुपैयाँ पनि भर्ना नदिएको भन्ने रिट निवेदन बिल्लि पत्र निक्कारी अड्डामा दायर गरेकोथियो । --१५ १९६ सय षर्च लगाई ध्याङ्ग बनाई छात्रा छाई सकेको भत्काई षक्कीमका राजाले बनाई दियो. षर्च पनि भर्ना पायेन. ---(परिशिष्ट १०)।

उक्त निवेदनको सुनुवाइ भयो वा भएन भन्ने बारे हालसम्म कुनै अभिलेख प्रकाशमा आएको पाईएको छैन । अन्ततः नेपाल सरकार समक्ष सिक्किम सरकारले सुरु गर्नलगाएको उक्त गुम्बा पुनर्निर्माण कार्य सम्पन्न गर्नपाँउ भन्ने निवेदन सिक्किम सरकारबाट खटाईएका वहवेदे छेननीमा लामा र हुँहकि नामग्याल लामाले गरेको देखिन्छ । सिक्किमको उक्त माग बमोजिम बिक्रम, संवत् १८६५ (सन १८०८) मा नेपाल सरकारले सिक्किम सरकारलाई गुम्बा पुनर्निर्माण पूरा गरेर त्यहाँ देवदेवी पुनर्स्थापना गरी न्यास प्रतिस्थापन पूजा समेत गर्ने अनुमति दिएकोथियो । त्यस अनुरूप सिक्किमले तत्काल उक्त गुम्बा पुनर्निर्माण कार्य संपन्न गरी नेपाल संवत् १०२९ फागुण शुक्ल तृतीयाका दिन (सन १९०८) प्रतिस्थापन पूजा गरेको थियो (शाक्य, ने.सं. १०९८: ५२२-५२३) ।

यसरी नेपाल स्थित भूटानी धार्मिक र साँस्कृतिक संपदा मामौ-ल्हा-खाङ्ग पुनर्निर्माण सम्बन्धी उठेको विवादमा पनि नेपाल र भूटान सरकारले येनतेन ग्याम्छोको अपील सुनवाई विना सिक्किमको समर्थनमा निर्णय गरेको देखिन्छ ।

उगेन वाङ्गचुकले सिक्किमका राजारानीको आफ्नो लगानीबाट नेपाल स्थित भूटानी गुम्बा मामौ-ल्हा-खाङ पुनर्निर्माण गर्ने प्रस्तावको समर्थन गरेकाथिए । उनीहरुको इच्छापूर्ति गरिदिएको खण्डमा एकातिर सिक्किम सरकारसँग घनिष्टता बढ्ने र अर्को तर्फ आर्थिक अभावमा परिरहेको भूटानी गुम्बा पुनर्निर्माणमा भूटानको आफ्नो लगानी नपर्ने हुन्थ्यो । यस्तो दोहोरो उपलब्धी प्राप्त गर्ने मौका गुमाउन उगेन वाङ्गचुकले किन चाहन्थ्यो र? तसर्थ उनले भूटानी धार्मिक प्रतिनिधि येनतेन ग्याम्छोको अपीललाई वास्ता नगरीकन सिक्किमका राजारानीको चाहना पूर्ति गराउने पक्षमा निर्णय गरेको देखिन्छ । उक्त निर्णयको कारण जे भए तापनि भूटानी गुम्बा संचालन र संरक्षण सम्बन्धी उठेका दुबै मुद्दाहरुमा स्पष्ट रूपमा जाँच गरी नियम संगत फैसला गरेको देखिदैन ।

नेपाल स्थित भूटानको धार्मिक प्रतिनिधि येनतेन ग्याम्छोको ती मुद्दाहरु दबाई भूटान, नेपाल र सिक्किमका तत्कालीन सरकार प्रमुखहरु (क्रमशः उगेन वाङ्गचुक, चन्द्र शंसेर र तासिनामङ्गल)ले आ-आफ्ना चाहना र सामूहिक राजनैतिक उद्देश्य पूर्ति गर्ने पक्षमा यी मुद्दाहरुको फैसला गरेको देखिन्छ । यहाँ सम्म की देवा-धर्मा स्वयमको निर्देशानुसार येनतेन ग्याम्छोले जीर्णोद्धार गरि छात्रा छाडिसकेको गुम्बा भत्काई सिक्किमका रानीको चाहनानुसार जगै देखि पुनर्निर्माण गराईएको थियो । देवा-धर्माको वचनानुसार येनतेन ग्याम्छोले लगानी गरेको रकम समेत फिर्ता गरिएन । त्यस विवादको नियम पूर्वक जाँच बुझ नगरीकन येनतेन ग्याम्छोलाई पदच्युत गरी उनले खाईपाई आएका सबै गुठी एवं हक हरण गरी बुद्धबज्र चिनीयालामालाई प्रदान गरेकोथियो । यी निर्णयहरुबाट असंतुष्ट येनतेन ग्याम्छोले यी मुद्दाहरुको यथोचित फैसला गरियोस भन्ने माग गर्दै रहेका थिए । उनको मृत्यु पर्यन्त बिक्रम संवत् १८६५ माघ १६ का दिन (१९०८) उनका पत्नी ढोल्मी लमेनीको बारेसनामामा उनका छोरा सहित भई ती निर्णयहरुको विरुद्ध बिल्लि-पत्र निक्कारी अड्डामा पुनरावेदन गरेकाथिए ।

-- दुबै सर्कारबाट लालमोहर गरी दीयाको स्मेत कुनै प्रमानै नबुझी देवाधर्माबाट लीषीत आउदैमा मात्र ३ का पालादेषी गोर्षा सर्कारको नोकरी गरीआयाको सेवकहरुको सनदीया सो ध्याङ्ग जगा बीना कसुरले हरीन पर्ने हैन. सनद प्रमाण कुनै नबुझी २ सर्कारबाट नबक्सदै नीज चीनीयाले जगामा बहाल गरी मन पर्दा काम हुन लाग्दा चीत नबुझी म छोईत्रा नामग्याल लामा बेरामी हुंदा मेरा आमा ढोल्मी लमेनीलाई बारीस गरी भयाको बेहोरा सर्कारमा जाहेर गर्न पठायाको छ यसको ध्याङ्ग जगा सनद भया पनी जबद गरी चीनीयालाई दिनु भने हुकुम्को प्रमाणी षडनीसानी के भैयायाको छ कती परीबन्दले यसको जगा जबद भयो यस्को उजुर प्रमाण स्मेत बुभ्दा यसको कसुर छैन. भने अधिका सनद बमोजीम यसैको सनद गरी धामी दिनु बेहोरा जाहेर गर्ने भने अपिल अडाका नाउँमा प्रमांगी गरी पाउँने छु. प्रभु जजो हुकुं . ---(परिशिष्ट १०) ।

यो अपील जाहेर गर्दा सम्ममा गुम्बा पुनर्निर्माण कार्य संपन्न भैसकेको देखिन्छ । कारण यसको एक महिना बिन्दा नबित्दै नेपाल संवत् १०२९ (सन १९०८) फागुण शुक्ल तृतियाका दिन प्रतिस्थापन पूजा गरेको थियो (शाक्य, ने.सं. १०९८ : ५२२-५२३) ।

यसरी गुम्बा पुनर्निर्माण कार्य संपन्न भईसकेपछि पनि यससंग सम्बन्धित मुद्दाहरु जारी रहेका थिए । यी मुद्दाहरुमा पिस्सिएका येनतेन ग्याम्छो र उनका परिवारले यथोचित न्याय पाए वा पाएनन् भन्ने विषय प्रकाशमा आएको पाईदैन न त ती मुद्दाहरुको क्रमिक विकास र फैसलाका स्वरूप बारे नै येथेष्ट सामग्रीहरु प्रकाशमा आएका छन् । त्यस विषयमा थप सामग्री प्राप्त नभएसम्म ती निर्णयहरु सही थिए वा गलत भन्ने किटान गर्न सकिंनन् । बस तत्कालीन नेपाल, भूटान र सिक्किम तीन सरकारको उक्त संयुक्त निर्णयले अन्तिम फैसलाको रूप लिएको देखिन्छ ।

सिंहावलोकन: माथि उल्लिखित विवादहरु र त्यसका फैसलाहरु सम्बन्धी हालसम्म प्राप्त ऐतिहासिक स्रोतहरुको अध्ययन गर्दा ती मुद्दाहरु पूर्णरूपमा सुल्झाएको देखिदैन । नेपाल, भूटान र सिक्किमका तत्कालीन सत्तासीनहरुको सामूहिक चाहनामा ती मुद्दाहरु दबाईएका थिए । येनतेन ग्याम्छोमाथि गैरजिम्मेवार भन्ने आरोप एवं पदच्युतको निर्णय लादेको थियो । यस निर्णयलाई नेपालका तत्कालीन प्रधान मंत्री चन्द्र शंसेरले समर्थन गरेका थिए । र, उनको स्थानका नियुक्त बुद्धबज्र चिनीयालाई पद बाहाली गराउन सहयोग गरेका थिए । येनतेन ग्याम्छोले यसको प्रतिवाद गर्दै आगलागीको दोषी सिक्किमका राजगुरु भएको भन्ने अपील जारी गरेको थियो । जुन मुद्दाको सुनवाई नगरीकन त्यसै दबाइएको थियो ।

त्यस्तै क्षतिग्रस्त भूटानी गुम्बा मार्मो-ल्हा-खाङ्गको जीर्णोद्धार सम्बन्धी धर्माका लामा र सिक्किमबाट खटेका लामाहरु बीच चलेको आरोप-प्रत्यारोपको मुद्दामा पनि येनतेन ग्याम्छोको अपीललाई वास्ता नगरी सिक्किमका राजारानीको चाहना अनुसार भूटानी गुम्बा पुनर्निर्माण गर्न दिईएको थियो । अर्थात् ती विवादपूर्ण मुद्दाहरुको फैसला गर्दा ती तीन राज्यका सरकार प्रमुखहरु उगेन वाङ्गचुक, चन्द्र शंसेर र तासिनामङ्गलले आ-आफ्नो विशेषाधिकार प्रयोग गरेको थियो भन्दा अतिशयुक्ति नहोला ।

हिमाली क्षेत्रका ती तीन राज्यका सत्तासीनहरुले एक अर्काको चाहना र प्रस्तावमा समर्थन जनाई आपसि संबन्ध र क्षेत्रीय गठबन्धन मजबूत पार्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । यसरी शक्ति गठबन्धनको उद्देश्य पूर्तिका लागि कमजोर पुजारी येनतेन ग्याम्छोको उजुरी एवं अपीलहरु दबाईएको अनुमान गर्नसकिन्छ । जे होस, मार्मो-ल्हा-खाङ्गको पुनर्निर्माण कार्य संपन्न गरी नेपाल स्थित भूटानी धार्मिक एवं साँस्कृतिक संपदाको संरक्षण गरियो । हाल, हाम्रो सामु रहेको मार्मो-ल्हा-खाङ्ग पुनर्निर्माण पछिको हो । यो बौद्ध, हिन्दु र तान्त्रिक धर्मको संगम स्थल बनिरहेको छ ।

यसरी यो गुम्बा बौद्ध धर्मस्थल मात्र नभै वास्तविक अर्थमा धार्मिक सहिष्णुताको प्रतीक देवालय पनि हो ।

प्रयुक्त स्रोतहरू

नेपाली र नेपालभाषामा छापिएका स्रोतहरू :

आचार्य, बाबुराम, २०२६ साल, श्री ५ वडा महाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, भाग ४, काठमाण्डौं: राजदरबार बुङ्गेल, रमेश, १९४६ साल, "नेपाल भूटान सम्बन्धलाई प्रकाश पार्ने थप सामग्री", आर्थिक-नेपाल, भाग ४ मे -जुन, काठमाण्डौं: देवेन्द्र जोशी

पन्त, दिनेशराज, २०४३ साल, गोरखाको इतिहास, भाग २, काठमाण्डौं: दिनेशराज पन्त

नेपाल, ज्ञानमणी, २०४५ साल, नेपाल, भोट, चीन सम्बन्धका केही साँस्कृतिक पक्ष, काठमाण्डौं: नेपाल राजकिय प्रजाप्रतिष्ठान

मानन्धर (फिशर), सुशीला, (मिति विहिन), नेपाल भूटान सम्बन्ध: एक ऐतिहासिक विवरण, कीर्तिपुर: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र

मानन्धर, सुशीला, १९९०, "नेपाल-भूटान आर्थिक सम्बन्ध: ऐतिहासिक स्वरूप", *Contributions to Nepalese Studies*, 17/2 July, 1990 : 165-175

शाक्य, हेमराज, ने.सं. १०९८, (१९९८), श्री स्वयम्भू महाचैत्य, काठमाण्डौं: स्वयम्भू विकास समिति

जवाली, सूर्यबिक्रम, २०३३ साल, पृथ्वीनारायण शाह, दाजएलीङ्ग: श्याम ब्रदर्स

पश्चिमी मूलकका भाषामा प्रकाशित स्रोतहरू:

Hasrat, Bikramjit, 1971, *History of Bhutan: Land of Peaceful Dragon*, Thimphu : Bhutan Education Development .

Landon, Percival, 1976, *Nepal*, vol . II, Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar .

Macdonald, Alexander W ., 1973, "A copper plate from the time of Prithvinarayan Shah's father," *Kailash*, 1/1, Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar .

Manandhar, Sushila, 1992, "Some Documents Related to Nepal-Bhutan Relationship", *Rolamba*, 12/2, Lalitpur: Joshi Research Institute .

Singh, Nagendra, 1972, *Bhutan: A Kingdom in the Himalayas*, New Delhi: Thomson Press

Tuker, Francis, 1975, *Gorkha: The History of Gorkhas of Nepal*, London: Constable and Company .

Vajracharya, Dhanavajra and Kamalprakash Malla, 1985, *The Gopalarajvamsali*, Kathmandu: Franzsteiner Verlag Wiesbaden GMBH .

White, Jone Cloude, 1983, *Sikkim and Bhutan: Twenty one years on the North-East frontier 1899-1908*, Delhi: Cultural Publishing House .

परिशिष्ट (अभिलेखहरू)

परिशिष्ट १

श्री सिम्बुको लामालाई देवाधर्मा राजाले गरिदिएको भोटे अक्षेरको सनदका उत्तर :

शम्भुमा जान्ने नेपालके येनतेनु ग्याम्छो लामाके यथोचित--- अधि नेपालके त्यस तर्फ नगीचको गुम्बा ध्याङ्ग बहालहरु पुराना लामाले हेरचाह नभई भक्के विप्रे भै जानाले अब तिम्रा पालामा पनि हेरचाह नभै नराख्नु सोले विप्राका ध्याङ्ग सच्याई बनाई तयार गर्न भनि हुकुमको कोता कित्तबस्सेको छ । तिमीले त्यस तर्फको ध्याङ्ग गुम्बाहरुको उठती सच्याई बनाई आयाको हो । आजकल धेरै उठती छैन सरकारले सद्दत जो रूपैजा बस्सीने भएमात्र सकिने भो, याहाको ठितीबाट नसकिने भो भनेर पुजाको भाडा सारजाम हराया भनि जाहेर गरिपठायाको रहेछ, बेहोरा सबै चीतमा राखौ, तैले बिनित गरे बमोजिम यहाबाट केही माल नगद जिन्सी जो हुन्छ बस्सी पठाउं भने पनि बीच भोटको बाटो भै माल भन्दा, मानिसलाई बाटो खचं धेरै जाने हुनाले हाल यहाबाट बस्मिनन् जहाँ नेपालको जजमान रैतीहरु तिमीलाई बन्नेको छ, अरु चीन्ने जाननेको जो छ त्यसै धेरै धोर मागि लिनु भनी सनद बस्सेको छ, मदत मागिकन पनि बनाउने, तिमीलाई नेपालको दुनो लामाका दर्जा बस्सेको, तिम्रा चीनारी पनि हुनन् हारगोहार सरसावट रीन भौकिकन पनि ध्याङ्ग गुम्बाहरु भ्रष्ट नरापी सच्याई बनाउने काम गर, बनाईसके पछि तेसमा षत्रं गयाको बेहोरा नोषी पठाउनु र केही बस्स होला, ध्याङ्ग गुम्बा बहालहरु हेरचाह नगरी तीमि तेसै बसे लामा बाडाको धीति बमोजि सजाही तैले बुझाउनु पर्ला, चिट्टमा राषनु भनेर पुजाको भाडा बर्तनहरु हराएकोमा, पछि बुझी पठाउनेछ, सो बेहोरा चीतमा लिनु,पत्र चिन्हहरु भुलाको पछेउरा १ प्रथाङ देवाधर्मा दवारबाट बस्सौ, ईति संवत १९४० साल सुभम -----

(स्रोत : जैशीकाठा, स्वयम्भु पोका नं १२१)^१

परिशिष्ट २

देवाधर्मा राजाले येनतेनग्याम्छोलामालाई लेषि दियाको -----

उज्जन्त हाभो येसे...तर्फको नेपालका जगा जमिन माथि सिम्बु र किम्डोल, डाडा गाउँ, हाकुचा, नकुथनी स्मेतको नेपाली अधिदेपीका जो भयाको जगा जमीन जजमानी कुरामा रैति तालुक नई निर्मित साविकका पुरानिया लामा डोमोपालाई बोलाई ई बदलगरी, नीजका बदला येनतेनग्याम्छोलाई लामा गरी बक्सि पठाई बस्से मुताविक जग्गा जमिन रैती कुरा या जजमानीहरुको ४१ सालका वाली देखि जग्गाको बेलाबेलाको तिरो भरी र तहाँका रैति रीया जजमानको चंच पंच गर्नु पय्या गर्नु र राषनु छोड्नु परपजनी लिनदिना स्मेत इत्यादी गैर नेपाली लामाले पाईषाई जग्गाको खाई बस्नु र गैर साविक साविकीमा जो भया बमोजीम सबै गैर हाभो हजरबाट नत्रालामा पठाई नआई पुग्यानजेल येनतेनग्याम्छोले गर्नु चलाउनु खानु वस्नु भन्या हुकुको मोहर ४२ साल फागुण मैना मा देवाधर्मा पुथाङ ददेछेन फोटाङ दरवारबाट लालमोहर गरीबक्स्यौ---

(स्रोत : जैशीकाठा, स्वयम्भु पोका नं १२१)

परिशिष्ट ३

उज्जन्त ताहा देवताका ध्याहरुमा तैले काम काज गर्दामा राभो नगरी आगलागी स्मेत भयाको र मालतालहरु हीनामिना पारेको हुनले सो मालतालहरु चीनीयालामालाई बुझाई दिनु भनी सनद गरि दियाको छ, मैले पनि मालहरु बही लगत बमोजिम घटबड नपारी बुझाउनु पछं, सो कुरा मनमा बुकि काम गर, पत्रचिन्ह स्मेत श्रावण मैनामा फेरी ताहा घटबड भयामा भट्कियाका चिन्साका मालहरु हरायाको स्मेत हाल तलाई सजाय गर्नु पथ्यौ तापनि हुकुम बक्सियेन माला बुझाउने काम गर ----

(स्रोत : जैशीकाठा, स्वयम्भु पोका नं १२१)

नोट : निर्मित विहीन यो अभिलेखको व्यहोरा हेर्दा, यो सन १९६४ तिरको आदेश पत्र हुनु पर्ने देखिन्छ ।

परिशिष्ट ४

श्री श्री श्री चक्रपति गौर्षा महाराजा मित्तज्युका चरणमा श्री देवाधर्मा कमाण्डर इनचीफ उरग्यान वाङ्गचुक के.सी.आई.इ.को सलाम -----
ताहा धर्म सरी गद्दीमा समुद्र जस्तै भरिपुर्ण भै राजकाज सुदीको चन्द्रमा भै फौली बस्सी मुकाम भै बक्सिये बढिया होला, मलाई नी अधि जस्तै आरामै छ, उप्रान्त तहाँ महाराज संग हामी अधि कोष जजमान र मित्त्यारी आपस्त हो तापनि आजसम्म वीन्ती-पत्र पनि चढाउन नसकी रहेको बेहोरामा अवसर माफ भै बक्सीयला भनी बिनित चढाउछु, और ताहा नेपाल श्रीसिम्बुको पुजाहारी पठाउना, नपाई रहेकोमा ताहाँ बसेको पुराना लामाले, सत छडी हेरचाह कति पनि छैन, तेसो हुँदा पुजाहारी नत्रा लामा १ भर्ना गरी पठाउने हिसाब छ, नीज नआई पुग्यान्याल, निगाहा भै बुझीबस्नु चाहिन्छ अधि जस्तो गरी बक्सीये, जये, मनाउनेछु, धर्म मलुकबाट वैशाष २० गतेमा पत्र घाता सलाम गरि बिनित पत्र चढाज्यु---
टोङसा पोनलोप पनी नीजलाई भन्दा रहेछन, टोङसा भनेको जग्गा गाउँको नां, पोनलोप भनेको कमाण्डर इनचीफ देवाधर्मा भन्याको राजा बस्ने गुम्बाको नाउं,.....

(स्रोत : जैशीकाठा, स्वयम्भु पोका नं १२१)

परिशिष्ट ५

श्री ३ महाराजावाट देवाधर्माका कमाण्डर इनचीफ उरग्यान वाङ्गचुक के.सी. आई.इ.लाई बडा-पत्र लेख्न जैसी कोठा अडाबाट जाहेर गन्याको साधक ---
उज्जन्त वैशाष २० गतेमा लेखेको पत्र आईपुगी विस्तार मालुम भयो ताहा नेपाल श्री सिम्बुका पुजाहारी पुराना लामाले सत् छोडी, हेरचाह कती पनी नभयाको हुनाले पुजाहारी नत्रा लामा १ भर्ना गरी पठाउने हिसाब छ, नीज नआई पुग्यान्याल, निगाहा भै बुझी बस्नु चाहीछ भन्ने व्यहोरा लेप्याकालाई "ताहाबाट षटी आउने नत्रा पुजाहारी लामा याहा आइपुग्या पछि नीजले बुझनु पर्ने कुरा बुझा पुरानीया लामाले बेहीसावको कांज गन्याको देषियो भने यतियति कुरा पुरानियाले बेहिसाव गन्याको रहेछ भनी हजुर्मा बिनित चढाउन र उमै वषत सबै कुरा बुझी जो गर्नु पय्या गरी बक्सौला, पत्र चिन्ह पठाएको घाता १ आई पुगे, ईति संवत १९६४ साल आषाढ गते ११ रोज ३ सुभम् ---

(स्रोत : जैशीकाठा, स्वयम्भु पोका नं १२१)

^१ यस लेखमा प्रयोग गरिएका दश वटा अभिलेखहरू मध्यय पाँचवट अप्रकाशित हुन भने परिशिष्ट नंबर १, २, ३, ५ र ९ का अभिलेखहरू सुशीला मानन्धरको "Some documents related to Nepal-Bhutan Relationship", Rolamba, vol 12 . no .2 मा प्रकाशित भैसकेका हुन् । प्रस्तुत लेखमा पाठक बर्गको सहजताको लागि ती अभिलेखका पुर्ण अंश यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिशिष्ट ६
श्री

श्री कोटोलिङ्ग १
(छाप)

श्री कर्म्यांदर इनचीफ २

उपान्त सिम्बुकीमडोल वस्न्या छोङ्गसाङ्ग नामग्याल लामाको वारेस नांसासल वस्न्या सुरवगीरीको र बौद्ध वस्न्या बुद्धवज्र चीनीया लामाको वारेस ऐं वस्न्या पदमवहादुर लामाहरुको सीम्बुको घ्यांको इस्तुर लियो भन्ने मुददामा बुद्धवज्रमालालाई जो चाहिने गाउँ समेतको सनद गरी पाउँ भन्ने सरकारका हुकुम मर्जी भई सकेकोमा जैसीकोठा अदावाट आजसम्म मेरो नाउँमा अर्को सनद गरी दियाको छैन सो स्वयंमु घ्यांको कुराको --- नगरी दियाको हुनाले बौद्ध वस्न्या "बुद्धवज्र चीनीया लामाले २ मा विन्ती चढाउँदा" यसमा जैसीकोठालाई लेपी पठाउनु भन्दा २ का मर्जि बुकी सुब्बा लीलाराज गुरुघराने पण्डीत ज्यू भनी पत्रलेखी सुब्बा मधुमुदनहरुले सहोच्छाप गरेको छ. "औं सवालका रीत प्रयोगगरी प्रमाणी बमोजीम गर्नु भन्दा ६५ साल श्रावन ७ गते ३ को विन्ती पत्र नीक्सारीका पुजी बमोजी अडालाई लेपने कां भयाको छ तशयं सो प्रमाणी बमोजी तेस अडालाई भयाका बुद्धवज्र चीनीया लामाको औं सबल बमोजी गर्ने काम गर." इति सम्वत १९६५ साल श्रावण २३ गते शुभम् -----

(स्रोत : जैसीकोठा, स्वयम्भु पीका नं १३१)

परिशिष्ट ७

सुक्कीमको राजा र नीज्कारानी समेत नेपाल आउदा -----	घोडा समेत गेवा	८
६४ साल पौषमा सुक्कीमका राजा र नीजका रानीसमेत नेपाल आउदाको विरगंज सम्मके		
हिफाजतका निर्मित लेफते जहरसिकाजी	१	पौष २९ गते रोज २ मा श्री ३ महारजको दर्सन गर्न सुक्कीमका राजा सिंह दरवारमा आउदा पाउरखवारीमा रहनाके ३ वजे सामेल हुने
पुराना पल्टका सिपाही	४	उ.क.ज.रुद्र सम्मेर ज.व.रा. १
रिसलाका लेस समेतका टागं घीडा	४	ले.ज.प्रताप सम्मेर ज.व.रा. १
भी म्फेदीदेपी नेपालसम्मको सैम समेत रिसालाक		ले.गदघर सम्मेर ज.व.रा. १
टागं घोडा	८	क.कंडाविक्रम ज.व.रा. १
नेपाल बौद्ध र सिम्बुमा वसुन्ज्याल सम्मके हिफाजतका		फर्कदा पनि विरगंजसम्म ले. जहरपीकाकी र सिपाही ४
निमित्त लेफते जहरसिकां काजी र सिपाही	४	षटि गयो
समेत नेपाल वसुन्ज्यालके समेत रिसलाका		भीमफेडीसम्म रिसाला टागां
		सैल समेत गया थे सवाचमा ठाउठाउलाई सनदहरु र सवैलाई जैसीकोठा वाट भएको छ ।

(स्रोत : शाही नेपाल जङ्गी अड्डा सि नं १७. फि नं १३)

परिशिष्ट ८
श्री

श्री सिम्भु-१

उपान्त महाराज करुणानीधान प्रभु येही ६४ सालका आस्वीन २८ गतेमा दर्वारमा देवाधर्माको काजी उगयान आउँदा पुषिमको रानीले १ घ्याङ्ग हामी बनाउने थियो देवाधर्मा राजासंग तिमीले जाहेर गरी दिया चादै बनाउने थिजां भनी सुषिम रानीले काजीसंग भन्दा १ घ्याङ्ग बनाउनु मै जाने भयेको हो तर रानीले बनाउने मनस्वा गर्नु भया पछि धर्मकार्जे हो धर्मा राजालाई मैले जाहेर गरी पठाए पछि नेपालमा मानिस षटी पठाउने छैन रानीले इच्छा पुन्याई बनाई बक्सियोस भनी काजीले भन्दा उसो भये हामी बनाउठ्यो धर्मारजाको कागज गरी देउ भनी रानीले भन्दा येस कुरामा तोफाद गर्ने छैन भनि नीज काजीले भन्दा तीमी दुई नेपाल गै सरकारमा केहि मद्दत बक्साई सायद गरि साहुमहाजनहरुसंग सल्लाह गरि घ्याङ्गको जगदेपी बनाउदै गर्नु पछि हाम्रा प्रोहित गुरु अवतारी लामाका हातमा जौ चाहिने षर्च पात पठाउने छु तिमी २ नेपाल जाउ भनी हामी २ लाई वाटो षर्चदी पठाउँदा नेपाल आगे, सरकारमा जाहेरी विन्ती चढाउन आयाका हुं, प्रभु सो घ्याङ्ग जगदेपी मजबुटसंग नक्सा बमोजी हामीले बनाउने रहेछ भनी पुरानु पुजारीले मैले बनाउँदैछ भन्दा भान पानालाई काठपात हाली दिनका २/३ जना ज्यामी हाली कच्चा तवरसंग बनाउने र हामीलाई बनाउन दिन भनी जवरजस्ती गरि कच्चाकाम गरि हामी पक्का तवरकन नक्सा बमाजि बनाउनेलाई हठक गर्न पाउने होईन सो कच्चा बनायाको भत्काई जगदेपी बनाउनेलाई बनाउन लगाउनु भन्दा हुकुम मर्जि प्रमान्नी बक्सी ऐं नक्सा बमोजि मजबुटसंग बनाई मैनादीनमा तयार गरी सुनको मोलबाका मुर्ति देवता बत्ती बालने दियो समेत बनाई तयार गरी राषी सिध्याई सरकार २ को जये मनाई जाँदा हुं प्रभु जो हुकुम मर्जी ---

भोटे अक्षरका दुई शिलछापहरु ... ..

इति सदा सेवक सुषिम बहवेदे छैननीमा लामा र हुँहाकि नामग्याल लामाको दिन कुणेश कुणेश ---

इति संवत १९६४ साल १७ गते रोज २ शुभम् -----

(स्रोत : जैसीकोठा, स्वयम्भु पीका नं १३१)

परिशिष्ट ९

श्री श्री श्री श्री सवै कुराको पुने जमामर्दी मीतज्यु गोर्षा महाराजको चरनपाउमा श्री ५ देवाधर्माको कम्पाण्डर इन चफि टीडसर पोनलोपको सलाम साथ बिनित्त तहाँ मितज्यु महाराजका गायमा इश्वरको करुनाले राजकाज सुदिको चन्द्र जस्तो मुकाम भै बक्से उधा होला. जहा मलाई पनी सुविस्तै छ. उप्रान्त मितज्यु महारजसंग म अधिदेपि मित्यारी भै रहेको हुन तापनी बीचमा लेपापटी हुन नपाई रहेको हो. अब देपि वोहर दोहर २ मीत अधि जस्तै नरोकने होस. भनी वीती र अधि तेसतर्फ नेपालको योनतेनग्याम्छोलाई जहाँबाट लामा गराई पठायाकाहुँ. त्यसले तहाँको गुम्वाध्याङ्ग आगलागि नोक्सा भयेपनी आहाँ जाहेर पनी नगरेको र मालमत्ताहरु पनी वेपत्ता गरेको रहेछ. जहाँबाट येससाल हिउँदमा माथवरी मानीस पठाउने हिसाब गरेको छु. अब बुभाउन पर्ने मालहरु चिनीया लामाले बुभिलिनु भनि पठायाकामा. येस मुढामा निगाहा भै बक्सी मितज्यु महाराजबाट अधि पनि निगाहा भै बक्सेको छ. अब पनी करुणा नजरको कैलै नटुटी बक्सीयला. अब पनी गददीको वढीया पवर गङ्गा जस्तो बराबर हुकको केपपरी बक्सियोस. पत्र चिन्ह पाता देवाधर्मा दोम्बर पोनलपबाट श्रावण महिनामा सलामसाथ चढाउनु ----

आलेखको बाँया पत्ति : छाप

देवाधर्माका अक्षर बमोजिम नागरी उतार गुरु साछ्छि भनि सहि गर्न्या कपतान दिप्तमानसि सिलवाल क्षेत्र----

(जैसीकोठा, स्वयम्भु पोका नं १३१)

परिशिष्ट १०

एक रुपैया कागज नंबर २/५७०४

(छाप)

तोक नं २६१०

श्री ३ महाराज ३

बिनित्तपत्र निक्साारी अडाबाट जैसी कोठा-----

श्री ३ महाराज चन्द्रशंसेर

जंझबहादुर राण २

श्री ३ महाराज वीरशंसेर

जंझबहादुर राणा १

उप्रान्त. महाराज करुणानीधान प्रभु देवा धर्मारजाबाट स्वर्गवासी १ का हजुरमा पलीता गाई घोडा मेरा बाबाका हातगरी चढाई पठायाको साबुदसंग दाषील गन्याको १ बाट देवाधर्मा राजालाई बक्सेको मुगा मोती हिरा बंदुक गोली गठा षजानाहरु मुगलानमा वचावट गरी देवाधर्मा पुन्याको स्मेत रीफ्र बापत सिम्बु घ्याङ्ग र रु ५१५ । उठती हुने कीमडोल स्मेत जगा पानु भने मेरो बाबुलाई नेजीर दर्जा दी देवधर्मा राजाबाट र १ बाट स्मेत लालमोहर गरीबक्संदा षाईआयाको सिम्बु घ्याङ्ग पुजा र तेरा बाबुको सेसपछी त र तेरा भाईछोरा संतान दर सन्तानले पानु भन्ने ६४ सालमा देवाधर्माबाट मेरा नाउमा स्मेत लालमोहर गरी बक्से. बमोजीम काम काज गरी आयाकोमा" सीकीम्का राजाका गुरुले सिम्बु घ्याङ्गमा ३ दीसम्म देवा बाल्दा "आगलागी भै वीषदा सो बेहोरा देवाधर्माको लेषीपठाउंदा ताहा रीत धन गरी बनाउन थाली तँ जाहा आउनु भने लेषी आउदा १५ १६ सयको काठपातहरु जम्मागरी बनाउन थाली म र मेरा बाबु देवाधर्माका जांदा तेरो सन्तान नै कोही छैन. भनी बौधको चीनीयाले लेषी छोरा पठाउंदा हो भने हाल मालमत्ता जिम्मा ली राषनु भने नीजलाई र माल हीफाजत गरी बक्सीयेला लामा पछि पठाउंला भने गोर्षा २ लाई लेषी पठाउं । तीमीहरुआई पुग्दा पुसी भयो । अधिका सनद बमोजीम थमौती छैन । भनि हुकुम भयो. तेसका ६ १७ दिन पछि बाबुलाई जरोआई सिक्कीस्त हुंदा तेरा बाबुलाई नेपाल पुन्या "घ्याङ्ग बनाउने षर्च २ का हजुरमा पलिता स्मेत चढाई कपतान नाईबाबुलाई पठाई दिन्छु. भनि धर्मा राजाबाट हुकुम हुंदा" विदा भई नेपाल आईपुग्याका १ रात अनतरमा बाबु पल्लो हुनु भयो. बाबुका चिन्ह पनि धर्मारजाका हजुरमा दाषिल गर्नु पर्ने. जान पनि सकीन. १५ १६ सय षर्च लगाई घ्याङ्ग बनाई छाणा छाई सकेको भत्काई सिक्कीमका राजाले बनाई दियो. षर्च पनि भनां पायेन. हाल बौद्ध बस्ने चिनीयाले सिम्बु घ्याङ्ग स्मेत मारी मेटी सबै देवाधर्मा राजाले दीदा हामीले पाजा भनी चल गर्न आईरहेछ । बर्षासीका सनद केही भै आयाको छैन. तेरा सन्तान दर सन्तान सम्म पानु भन्नु सनद गरी दियाको छ तापनी षोसी फलानालाई दिये भन्ने हामीलाई लेषी आउनुपर्नेथ्यो. सो पनि नआयाको उसमाथी बंदुक गोली गठ्ठा मुगलानमा वचाई देवाधर्मा पुन्यायाको र ताहाबाट दियाको साबुद सर्कारमा दाषिल गरी सर्कारमा परी आयाको भोटे मुन्सीकाल पनी अधि देषी गरी आयाको नेपाल मार्नालाई मेरा ज्युज्यु घ्याल्सापालामाले ३ लाई हालपवर मद्दत दि नोकरी गरी. अधि बौद्ध घ्याङ्ग मेरा बाबु सम्म लेषाई आयाको सेबकहरुले नेपाल नमादै देषि गोर्षा सर्कारको नोकरी गरी आयाको निस्सा लालमोहरहरु पनि षडैछ, ल्हासाका राजा भर जाहागत्रा पनी करोकटोक नहुने ल्हासाका राजाबाट पनि लालमोहर गरीयाकोछ । सो लेषीयाका रीफ्र बापत सोर्गबासी १ बाट सीम्बु घ्याङ्ग जगा स्मेत पानु भन्ने ४३ सालमा मेरो बाबुको नाउमा सनद लालमोहर गरी बक्संदा पायाको सनदीया जगा बीचक सुरुमा हरीनु पर्ने होईन. प्रभु. नीज बौधको चीनीया सर्कारका नीगाहाबाट मात्र चल्दो मील्दो सम्म चलेको नीजको हातबाट कुनै जजमानी काम पनी नचल्ने. उसमाथी नीजले साल बसाल सर्कारमा रु ३६० का दर्ले ठैक बुभाउनु पर्ने १४ साल देषी सर्कारमा नबुभाई दवाई षायाको मुद्दा ओफलमा परेको छ । नीज चीनीया कसुरवाला हुन. माथी लेषीया बमोजीम "दुवै सर्कारबाट लालमोहर गरी दीयाको स्मेत कुनै प्रमानै नबुभी देवाधर्माबाट लीषीत आउदैमा मात्र ३ का पालादेषी गोर्षा सर्कारको नोकरी गरीआयाको सेबकहरुको सनदीया सो घ्याङ्ग जगा वीना कसुरले हरीन पर्ने हैन. सनद प्रमाण कुनै नबुभी २ सर्कारबाट नबक्सदै नीज चीनीयाले जगामा बहाल गरी मन पर्दा काम हुन लाग्दा चीत नबुभी म छोईजा नामग्याल लामा बेरामी हुंदा मेरा आमा टोल्मी लमेनीलाई वारीस गरी भयाको बेहोरा सर्कारमा जाहेर गर्न पठायाको छ. यसको घ्याङ्ग जगा सनद भया पनी जबद गरी चीनीयालाई दिनु भने हुकुम्को प्रमाणी षडनीसानी के भैआयाको छ कती परीबन्दले यसको जगा जबद भयो यस्को उजुर प्रमाण स्मेत बुभदा यसको कसुर छैन. भने अधिका सनद बमोजीम यसैको सनद गरी थामी दिनु बेहोरा जाहेर गर्ने भने अपिल अडाका नाउंमा प्रमाणी गरी पाउंने छु. प्रभु जजो हुकुं -----

इति संवत् १९६५ साल माघ १६ गते ५ रोज सुभं -----

(स्रोत : जैसीकोठा, स्वयम्भु पोका नं १३१)

---०००---

पुरातत्व विभागको गतिविधि

आ.व. ०६६/६७

श्यामसुन्दर राजवंशी
सविता न्यौपाने

विषय प्रवेश :-

प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन (संशोधन सहित) २०१३ को मातहतमा रही नेपाल अधिराज्य भरी छरिएर रहेका मूर्त सम्पदाहरु मन्दिर, मठ, पाटी, पौवा, ढुंगेधारा, इनार, गुम्बा, बिहार, चैत्य, धर्मशाला, कोट, किल्ला एवं अमूर्त सम्पदाहरु परम्परागत नाच तथा जात्राहरुको खोज एवं अनुसन्धान गरी तिनको महत्व र भौतिक अवस्थाको आधारमा संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्ने कार्यलाई यस विभागले प्राथमिकता दिएको छ। सांस्कृतिक, धार्मिक एवं पुरातात्विक महत्व रहेका सम्पदाहरुको संरक्षण, संबर्द्धन तथा पुनः निर्माण अध्ययन, अनुसन्धान गर्न प्राज्ञिक तथा प्राविधिक कार्य गर्न गहन भूमिका खेलेको छ। पुरातत्व विभागले विगतका आ.व.हरुमा आफ्नो उद्देश्य र लक्ष्य प्राप्तिका लागि तय गरिएका कार्यहरुलाई प्राथमिकता दिई कार्य सम्पन्न गरिदै आए बमोजिम आ.व. २०६६/६७ मा सम्पन्न गरिएका कार्यक्रमहरुलाई पनि गतिविधिको रुपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

यस्ता अमूल्य निधि तथा धरोहरहरुको अस्तित्व अक्षुण्ण राखी संरक्षण गरी भावी सन्ततिकालागि हस्तान्तरण गर्नु आजको आवश्यकता हो। यसैलाई मध्यनजर राखी देश भरीका जिल्लाहरुमा जनचेतना अभिवृद्धिको माध्यमबाट र विगतका सीप र जागरलाई लोक सामु उजागर गर्नु पर्दछ। साथै भविष्यलाई पनि मार्ग दर्शन गराउँदै लानु पर्ने कुरालाई प्रेरणा प्रदान गर्ने तथा प्राचीन सम्पदाहरु प्रतिको मोह तथा अपत्व पैदा हुने विश्वास लिई विगत केही वर्ष देखि यस विभागले जनचेतना अभिवृद्धि मूलक एवं सम्पदा संरक्षण कार्यमा जनउत्तरदायी बनाउनमा बढावा दिदै आफ्नो वार्षिक कार्यक्रम जनमुखी अनुकुल रहेको देखिन्छ। राष्ट्र भित्र रहेका विभिन्न स्थानका प्राचीन सम्पदा संरक्षण कार्यमा जनसहभागिता वृद्धि गर्दै जनताले बढी चासो देखाओस भन्ने मूल आसय प्रतिबिम्बित रहेको छ। यसका लागि विभागले राष्ट्रभरिका सम्पदा सूचीकरण एवं वर्गीकरण कार्यलाई बढावा दिएको छ भने स्थानीय स्तरका सम्पदाहरुको जीर्णोद्धार मर्मत एवं सम्भार गर्ने काम स्थानीय निकाय मार्फत गर्न गराउन कानूनी स्वरुप समेत निर्धारण गर्ने लक्ष्य लिएको छ। उक्त लक्ष्यलाई उपलब्धीमूलक बनाउन प्राचीन स्मारक

संरक्षण सम्बन्धी कार्यविधि २०६४ लाई अबलम्बन गर्न जोड दिदै जीर्णोद्धार कार्यलाई प्रभावकारी तुल्याउन यो निर्देशिका लगायत जीर्णोद्धार सम्बन्धी जनचेतनाका लागि अभिमुखीकरण कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिदै आएको छ।

वार्षिक बजेट :-

राष्ट्रिय सम्पदाको बृहद संरक्षण संबर्द्धन एवं जीर्णोद्धार कार्यका लागि यस विभागलाई प्राप्त हुने वार्षिक बजेट अत्यन्त निम्न मान्न सकिन्छ। न्यून आर्थिक सुविधाका कारणले गर्दा विभागले आफ्नो दायित्व र कार्य क्षेत्रमा अपेक्षाकृत उपलब्धि हासिल गर्न अप्ठ्यारो परिस्थिति रहेको छ। यी अप्ठ्यारा परिस्थितिका बाबजुद पनि प्राथमिकताका अनुरूप वार्षिक कार्यक्रमलाई लक्ष्य सम्म पुऱ्याउन सफल रहेको तथ्य प्रष्ट हुन आउँछ।

आ.व.	राष्ट्रिय बिकास बजेट रु. हजारमा	पुरातत्व विभागको निमित छुट्टयाइएको बिकास बजेट रु. हजारमा	बजेट अनुपात
२०६४/०६५	५५२६९६८२	५९३४०	०.००९
२०६५/०६६	९२४९९०९४७	५९५४९	०.००४९५
२०६६/०६७	९०६२८४७९३	५९५९९	०.०००५

यस विभागले चौध अञ्चल पचहत्तर जिल्लामा रहेका पुरातात्विक एवं ऐतिहासिक सम्पदा स्थलहरुको खोजी तथा अनुसन्धान एवं संरक्षण र क्षेत्रीय संग्रहालय लगायत विश्व सम्पदा क्षेत्रको सुव्यवस्था तथा सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण प्रयोगशाला समेतको आवश्यक ब्यबस्था गर्दै आएको छ।

विभागबाट संचालित विभिन्न आयोजना परियोजना मार्फत प्रत्येक वर्ष विनियोजित गरेको रकमबाट विभिन्न जिल्लाहरुमा गरिएका सम्बर्द्धन संरक्षण उत्खनन तथा बिकास कार्यक्रमहरुबाट सवैमा जानकारी गराउन आफ्नो मुखपत्र प्राचीन नेपालमा एक आर्थिक वर्ष भित्र भए गरेका कामहरुको विवरण

प्रकाशन गर्दै लैजाने नीति अनुरूप यस आ.ब.मा आर्थिकवर्ष २०६६/६७ को विकास कार्यको प्रगतिको संक्षिप्त विवरण निम्न बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ ।

पुरातात्विक स्थल संरक्षण तथा सुधार आयोजना आ.ब.२०६६/६७

यस आयोजना अन्तर्गत पूर्व मेची देखि महाकालीसम्मका स्मारकहरूको संरक्षण संबर्द्धन गरी ऐतिहासिक एवं पुरातात्विक महत्त्वलाई जगेर्ना गर्नु लगायत पुरातात्विक स्थलको खोज तथा अनुसन्धान एवं उत्खनन प्रतिवेदन तयार गर्ने कार्यहरू पर्दछन् ।

कार्य क्षेत्रको व्यापकतालाई दृष्टिगत गर्दा उल्लेखित बजेट न्यून रहेको छ । हालसम्म गरिएका अनुसन्धानबाट प्राप्त विवरणहरूका आधारमा सूचीकरण भैसकेका सम्पदाहरूको बाहुल्यतालाई मध्यनजर गर्दा उपलब्ध बजेटलाई अधिकतम सदुपयोग गरि प्रतिफल प्राप्त गर्न, सम्पदाहरू प्रति जनचासो अभिवृद्धि गर्न, जनसहभागितामूलक कार्यक्रम संचालन गर्नमा विशेष प्रयासहरू भईरहेको छ । फलस्वरूप यस क्षेत्रमा केही वर्षदेखि विभिन्न निकायहरू महानगरपालिका, नगरपालिका, वडा कार्यालय, स्थानीय निकायहरू, निजी गुठी एवं सरोकारवालाहरूबाट पनि उल्लेखनीय लगानी हुन थालेको छ । यस प्रकारको संलग्नताले सम्पदा संरक्षण कार्यमा महत्वपूर्ण सहयोग हने विश्वास गरिन्छ ।

क्र.स	कार्यक्रम	वार्षिक बजेट रु. हजारमा	कैफियत
	पूजीगतखर्च अन्तर्गतका कार्यक्रमहरू		
१.	विभागीय सुदृढीकरण कार्यका लागि मेसिनरी उपकरण खरीद गर्ने	१००	निरन्तरता
२.	विभागीय सुदृढीकरण कार्यका लागि फर्निचर तथा फिक्चर्स र क्यूरीयो शाखा समेतको फर्निचर मर्मत गर्ने	४५०	"
३.	फोटोग्राफी शाखाको लागि डिजीटल क्यामरा र जुम लेन्स खरीद गर्ने	१००	"
४.	क्षे. संग्रहालय धनकुटाको टिकट काउन्टर र क्लर्करुम निर्माण गर्ने	३००	"
५.	क्षे. संग्रहालय धनकुटाको सुरक्षाको लागि ग्यावियन बाल तथा वातावरण सुधार कार्य	४५०	"
६.	क्षे.सं. सुर्खेतको प्रदर्शनी कक्ष र कार्यलय भवन विस्तार गर्ने	१०००	"
७.	क्षे.सं.सुर्खेतको संग्रहालय भवन मर्मत कार्य	३००	"
८.	क्षे.सं. सुर्खेतको सामग्री संकलन गर्ने	५०	"
९.	गोरखा संग्रहालयको भोटे र विश्वकर्मा जातीका चारवटा प्रतिमूर्ति तयार गर्ने	२४०	"
१०.	२ वटा डायरोमा तयार गर्ने	१००	"
११.	सूचना संचालनका लागि आवश्यक सामग्री खरीद गर्ने	१५०	"
१२.	तल्लो दरवारको उत्तरी लङ्गको छाना र प्रहरी बसेको तल्लो तलाको कोठाहरू मर्मत संभार गर्ने	१५०	"
१३.	जनजाती कक्षमा प्रदर्शनको लागि गुरुङ्ग मगर, कुमाल, प्रजा जातीको लोपोन्मुख तथा लोप भैसकेको सामग्री खरीद गर्ने	२००	"
१४.	संग्रहालय परिसरमा बगैचागोडमेल, मलखाद, विरुवा खरीद र वोट विरुवामा औषधी उपचार गर्ने ।	१५०	"
१५.	संग्रहालयको प्रदर्शनी कक्ष विस्तारका लागि आवश्यक शोकेस निर्माण, मर्मत संभार, प्रकाश व्यवस्थापन, क्याप्सन र लेवल सुधार गर्ने ।	१५०	
१६.	गोरखा नगरपालिका नं.१ स्थित राधावल्लभेश्वर मन्दिरको प्रांगण, पेटी तथा पर्खाल मर्मत गर्ने ।	३००	
१७.	गोरखा दरवार क्षेत्रमा सर्व साधारणका लागि पानीको ब्यबस्था सहित पक्की शौचालय निर्माण गर्ने	५००	
१८.	गोरखा दरवार परिसरमा बनाइएका प्रस्तर, पेटी, प्रांगण, ढुंगे सिँढी र गोरखनाथ मसिनको टेवा पर्खाल मर्मत गर्ने	१५०	
१९.	गोरखा दरवार क्षेत्रको सर्वसाधारण पवेश गर्ने २ तिर टिकट काउन्टर निर्माण गर्ने	२००	
२०.	पनौती उत्खनन कार्य सम्पन्न गर्ने	१६०	निरन्तरता
२१.	क्षे.संग्रहालय पोखराको सपिङ्ग कम्प्लेक्सको आन्तरिक ब्यबस्थापन कार्य पुरा गर्ने	८००	" "
२२.	कपिलवस्तु पुरातात्विक स्थलको तारवार लगाउने	२००	
२३.	राष्ट्रिय संग्रहालयको पर्खाल निर्माण गर्ने	१५००	
२४.	राष्ट्रिय संग्रहालयको निर्माणाधिन शौचालयको कार्यपुरा गर्ने	३००	निरन्तरता

२५.	रा.संग्रहालयको क्यामरा खरिद गर्ने	१००	
२६.	भण्डारमा रहेका मूर्तिहरूको इन्भेन्ट्री बनाउने	१५०	
२७.	बाहिरी प्रदर्शनीमा रहेका प्रस्तरका ढुंगेधाराहरूको अगाडी ढुंगा छान्ने	१००	निरन्तरता
२८.	जनजाती कक्षमा १ मी. उचाईमा सिसा जडान गर्ने	३००	" "
२९.	रा.संग्रहालयको आन्तरिक ब्यबस्थापन र बगैँचा सुधार गर्ने	२५०	" "
३०.	Fire Extinguisher Refill गर्ने	१००	
३१.	रा.मुद्रा संग्रहालयको लागि प्राचीन मुद्रा खरीद गर्ने	५०	" "
३२.	३०० थान मुद्राहरूको परिचयात्मक पुस्तिका तयार गर्ने	१५०	" "
३३.	रा.मुद्रा संग्रहालयको सूचनामुलक बोर्ड तयार र क्याप्सन सुधार गर्ने	१००	" "
३४.	के.सा.सं.सं. प्रयोगशाला अनतर्गत सम्पदाहरूको रसायन संरक्षण गर्ने	३००	" "
३५.	रा.सं., गो.सं. र धनकुटा संग्रहालयमा रहेका सामग्रीहरूको रसायन खरीद र संरक्षण गर्ने	२५०	" "
३६.	रा.कला संग्रहालय ५५ भ्याले दरवारमा संग्रहालय स्थापना लगायत आन्तरिक ब्यबस्थापन गर्ने	१५०	" "
३७.	रा. कला संग्रहालयको स्टोर कोठा मर्मत तथा सुधार कार्य गर्ने	१००	" "
३८.	हस्तलिखित ग्रन्थ एवं कागजात संरक्षण	१००	" "
३९.	अभिलेखहरूको डिजीटाइजेसन गर्न बढी क्षमता भएको क्यामरा, स्क्यानर कम्प्युटर लगायतका उपकरण खरीद गर्ने	४००	" "
४०.	रा.अभिलेखालयको सुरक्षा पर्खाल माथि फलामको बार लगाउने कार्य पुरा गर्ने	१५०	" "
४१.	अभिलेखालयको शौचालय सुधार	२००	" "
४२.	पुस्तकालय सुदृढीकरण कम्प्युटर सहित	५०	" "
४३.	साम्राज्येश्वर पशुपतिनाथ मन्दिर स्थित धर्मशाला संरक्षण वाराणसी	१००	अनुदान
पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्र			
४४.	पशुपति मन्दिरको संरक्षण, विषहरिया सप्तरी	१००	"
४५.	धार जातीको थना संरक्षण कार्य, खनार	२००	"
४६.	टक्सार प्रांगडको भीमसेन तथा जयश्वर मन्दिर संरक्षण, भोजपुर	२५०	"
मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्र			
४७.	प्रथमपुर महाबिहार संरक्षण कार्य पुरा गर्ने बुङ्गमती ललितपुर	४००	"
४८.	पञ्चदेवल संरक्षण, गोदावरी ललितपुर	६००	
४९.	शंखमूल स्थित पाटी संरक्षण	६००	अनुदान
५०.	कंकेश्वरी छोछे जीर्णोद्धार, काठमाण्डौ	४००	"
५१.	भिमेश्वर न.पा.स्थित चैत्य संरक्षण, दोलखा	१००	"
५२.	कान्ती भैरव मन्दिर संरक्षण गोकर्ण, उत्तरबाहिनी	१००	"
५३.	ब्रह्मायणी मन्दिर संरक्षण काभ्रे	२००	"
५४.	मकवानपुर गढी संरक्षण कार्य शुरु गर्ने	१०००	"
५५.	चिसापानी गढी संरक्षण कार्य	१००	"
५६.	ठूलो पंघेरा मन्दिर जीर्णोद्धार, पवटी, दोलखा	५०	"
५७.	भिमेश्वर मन्दिर संरक्षण चिसापानी, रामेछाप	१००	"
५८.	बौद्ध स्तूप संरक्षण लिस्तीकोट, सिन्धुपाल्चोक	३००	"
५९.	खरदार पाटीको संरक्षण कार्य पुरा गर्ने	४००	"
६०.	महादेव मन्दिर संरक्षण, मूलपान, धादिङ्ग	१५०	"

६१.	दुम्जा कुशेश्वर महादेव मन्दिरको सत्तल जीर्णोद्धार कार्य	७५०	”
६२.	टुकम्पो गणेश मन्दिर संरक्षण कार्य बनेपा, काभ्रे	५००	”
६३.	भिमसेन मन्दिर संरक्षण कार्य, भिमदुङ्गा	१५०	”
६४.	नैकाप विद्या मन्दिर परिसरको सत्तल संरक्षण, काठमाण्डौ	१३५०	”
पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र			
६५.	शिवालय मन्दिर मर्मत, पर्वत	५०	”
६७.	अमरनारायण मन्दिर परिसर सत्तल र पोखरी संरक्षण कार्य तानसेन	४००	”
६८.	वायु मन्दिर र पोखरी संरक्षण लिम्घा, गुल्मी	५०	”
६९.	अष्टकाल भैरव मन्दिर संरक्षण, कास्की	५०	”
७०.	भारकोट दरवार संरक्षण, मुस्ताङ्ग	२००	”
७१.	सर्वेश्वर शिवालय मन्दिर परिसर संरक्षण, गोस्तेघाट, कास्की	५०	”
७२.	शिवपुर गढी संरक्षण कार्य नवलपरासी	४००	”
७३.	विष्णु मन्दिर संरक्षण तनहुँ	३००	”
७४.	सङ्गदङ्ग दोर्जे गुम्बाको भित्ति चित्र संरक्षण गर्ने	५०	”
७५.	व्यास गुफा संरक्षण कार्य तनहुँ	५०	”
मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र			
७६.	काक्रेबिहार भग्नावशेष संरक्षणको लागि सेड बनाउने र संरक्षण गर्ने	३००	”
७७.	टोलीपाटा माई मन्दिर संरक्षण टोली जैशी माई दैलेख	१७५	”
७८.	बिन्द्रा शैली माई मन्दिर संरक्षण लायन्टी बिन्द्रा दैलेख	१७५	”
७९.	भूर्तिको देवल संरक्षण कार्य शुरु, दैलेख	३५०	”
सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र			
८०.	पञ्चदेवल संरक्षण कार्य, बैतडी	६००	निरन्तरता
८१.	बिनायक पञ्चदेवल संरक्षण कार्य, अछाम	५००	”
८२.	अजयमेरु कोट संरक्षण कार्य देवलहात, डडेलधुरा	५००	”
८३.	मष्टामाण्डौ मन्दिर संरक्षण लामीखाल, डोटी	२००	अनुदान
८४.	त्रिपुरासुन्दरी मन्दिर संरक्षण, दशरथचन्द न.पा., बैतडी	१५०	”
८५.	मष्टामाण्डौ मन्दिर संरक्षण, बयरकोट, डोटी	३००	”
८६.	आपतकालीन संरक्षण कार्य	४००	”
पूँजीगत कार्यक्रम तर्फको जम्मा		२४३५०	
चालु खर्च			
८७.	राष्ट्रभरिका सूची तयार गरी वर्गीकरण गर्ने	३३१०	निरन्तरता
८८.	पुरातात्विक जीर्णोद्धार सम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धिका लागि अभिमुखीकरण कार्यक्रम संचालन गर्ने, जम्मा जिल्ला	३६५	”
८९.	क्यूरियो शाखाको सुरक्षात्मक ट्याग छपाई गर्ने	१५०	”
९०.	रङ्गिन कार्टिज खरीद गर्ने	४०	”
९१.	Hi-Ti फोटो कागज खरीद गर्ने	४०	”
९२.	फोटो प्रदर्शनी गर्ने	६०	निरन्तरता
९३.	अभिलेख संकलन कार्यलाई निरन्तरता दिने	८०	”
९४.	रा.अ. को Web Site डिजाइन गर्ने	५०	”

९५.	तिब्बती ग्रन्थहरूको विवरणात्मक सूची तयार गर्ने	१२५	
९६.	दार्चुला जिल्ला उकुका भग्न भग्नावशेष अध्ययन प्रतिवेदन तयार पार्ने	१२५	
९७.	काभ्रे कोट तिमाल स्थित तामाङ राजाको भग्नावशेष दरवारको अध्ययन प्रतिवेदन तयार पार्ने	१००	
९८.	मेहलमुडी स्थित पंच देवलको अध्ययन प्रतिवेदन तयार पार्ने	१००	
९९.	कंचनपुर स्थित इटाहा बाबाको पुरातात्विक स्थलको पुरातात्विक अध्ययन प्रतिवेदन तयार पार्ने	५०	
१००.	दोलखाको ऐतिहासिक एवं सांस्कृतिक अध्ययन प्रतिवेदन तयार पार्ने	१००	
१०१.	मकवानपुर गढी (सानो र ठूलो)विस्तृत ड्रइङ र डिजाइन तयार गरी जीर्णोद्धार योजना तयार पार्ने	१००	
१०२.	नेपालको नक्सामा अंकित वर्गिकृत सम्पदहरूको जिल्ला गत विवरण Power Point तयार गर्ने	१००	
१०३.	डडेलधुरा स्थित अजमेरुकोट लगायत क्षेत्रका सम्पदाहरूको पर्यटकीय विकासका लागि अध्ययन प्रतिवेदन तयार पार्ने	१५०	
१०४.	धनकुटा फलाटे स्थित गुफाको अध्ययन प्रतिवेदन तयार पार्ने	५०	
१०५.	सुनसरी जिल्लास्थित धनपाल गढीको अध्ययन प्रतिवेदन तयार पार्ने	१००	
१०६.	प्राचीन नेपाल अंक छपाइ ३ अंक प्रत्येक अंकको छपाइ रु. ८० हजार	२१०	
१०७.	रा.अ. को अभिलेख पत्रिका प्रकाशन गर्ने	१००	
१०८.	रा.अ. को Oregional शिलापत्रको रबिङ्ग छाप्दै लैजाने (प्रकाशन गर्ने र व्यवस्थित गर्ने)	५०	
१०९.	जनशक्तिहरूको क्षमता अभिवृद्धिको लागि पुरातात्विक उत्खनन सम्बन्धी तालीम व्यवस्थापन	५००	
११०.	रा.संग्रहालयमा छाउनीमा प्रतियोगितात्मक शैक्षिक कार्यक्रम संचालन गर्ने	१००	
१११.	क्षे.सं. पोखरामा प्रतियोगितात्मक शैक्षिक कार्यक्रम संचालन गर्ने	१००	
११२.	१८ मेमा संग्रहालय दिवश मनाउने	१००	
११३.	पनौती उत्खनन कार्य संचालन र प्रतिवेदन प्रकाशन गर्ने	१५०	
	प्रशासनिक खर्च उपभोग र कार्यालय संचालन समेत ।	११३०	
११५.	चालुखर्च अन्तर्गतको जम्मा	३१९८५	

विश्व सम्पदा संरक्षण आयोजना आ.ब. २०६६।६७

विश्व सम्पदा संरक्षण कार्य राष्ट्रिय महत्वको अद्वितीय वास्तुकलाको बेजोड नमूनाहरू विश्वका साझा सम्पदाको रूपमा रहने यूनेस्कोको नीति अनुरूप हालसम्म काठमाण्डौ उपत्यकाका विश्व सम्पदा क्षेत्रहरूमा चाँगु नारायण क्षेत्र, बौद्धनाथ क्षेत्र, स्वयम्भू क्षेत्र, हनुमानढोकादरवार क्षेत्र, पाटन दरवार क्षेत्र, भक्तपुर दरवार क्षेत्र र पशुपतिनाथ क्षेत्र विश्व सम्पदा क्षेत्रमा समावेश छन् । त्यस्तै लुम्बिनी क्षेत्र पनि यो क्षेत्रमा समावेश भएको छ । यस्ता विश्व सम्पदा सूची समावेश क्षेत्रको विशेष संरक्षण र व्यवस्थापनका लागि विश्व सम्पदा संरक्षण योजना संचालन भई आएको छ । यस आयोजना अन्तर्गत आ.ब. २०६६।६७ मा विभिन्न कार्यहरू भएका छन् ।

यस आयोजना अन्तर्गत काठमाण्डौ भित्रको विश्व सम्पदा सूचीमा परेका संरक्षित स्मारक क्षेत्र भित्र रहेका चाँगु नारायण क्षेत्र, बौद्धनाथ क्षेत्र, स्वयम्भू क्षेत्र, हनुमानढोका दरवार क्षेत्र, पाटन दरवार क्षेत्र, भक्तपुर दरवार क्षेत्र र पशुपतिनाथ क्षेत्र पनौती क्षेत्र स्मारकको संरक्षण संबर्द्धन तथा वातावरण सुधार कार्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

क्र.स.	कार्यक्रम	वार्षिक बजेट रु.हजारमा	कैफियत
क.	पुजीगतखर्च अन्तर्गतका कार्यक्रमहरू		
१.	व्यवस्थापन सुदृढीकरण विश्व सम्पदा शाखाको भौतिक संरचना सुधार कार्यक्रम संचालन गर्ने	२२५	
२.	चाँगु नारायण १०८ सिंढीको संरक्षण	१०००	
३.	चाँगु नारायण भिमसेन मन्दिर संरक्षण	३००	
४.	चाँगु नारायण मन्दिर जीर्णोद्धार गर्ने	१९००	

५.	हनुमानढोका दरवार संग्रहालयको टिकट काउन्टर निर्माण गर्ने	३५०	
६.	हनुमानढोका दरवारमा रहेको सिंहासनलाई प्रदर्शनी व्यवस्थापन गर्ने	१५०	
७.	हनुमानढोका दरवारमा रहेको च्यासिदेग कृष्ण मन्दिरको छाना जीर्णोद्धार	१५०	
८.	मंगलबजारस्थित कोत पाटी जीर्णोद्धार गर्ने	३८००	
९.	मंगलबजारस्थित शिव मन्दिर संरक्षण	२५०	
१०.	कुम्भेश्वर महादेवमन्दिर अगाडीको शिव मन्दिर संरक्षण	५००	
११.	स्वठ नारायण मन्दिर अगाडिको नारायण मन्दिर संरक्षण	५००	
१२.	कृष्ण उद्यान व्यवस्थापन	३००	
१३.	पनौती भिमसेन मन्दिर परिसरको पाटी संरक्षण, काभ्रे	५००	
१४.	पनौती इन्द्रेश्वर महदेव मन्दिरको भित्री चार ढोकाको संरक्षण गर्ने	३००	
१५.	पनौती स्थित विभिन्न मठ, मन्दिर, पाटी, पौवा तथा अन्य कलात्मक सम्पदाहरूको मर्मत संहार र संरक्षण गर्ने	३००	
१६.	स्मारक क्षेत्रहरूमा राखिएको Plaque अद्यावधिक गर्ने	२५०	
१७.	अनुसरण कार्य (भारपात उखल्ने)	५००	
१८.	विश्व सम्पदा स्थलको परम्परागत शैलीका नीजी घरहरूको संरक्षण कार्य	१०००	
१९.	आपतकालीन संरक्षण कार्य	६००	
२०.	विश्व सम्पदा क्षेत्रहरू फोटो प्रदर्शनी तथा छलफल कार्यक्रम संचालन गर्ने तीन क्षेत्रमा प्रति क्षेत्र रु ७० हजार फोटो प्रदर्शनी र ३० हजार छलफल कार्यक्रमका लागि	३००	
२१.	विश्व सम्पदा शाखाको दक्षता अभिवृद्धि गर्न तालिम संचालन गर्ने	१००	
२२.	विश्व सम्पदा संरक्षण एवं व्यवस्थापन कार्य सम्बन्धि प्रगति प्रतिवेदन तयार गरी UNESCO लगायत विभिन्न निकायमा पठाउने	२५	
२३.	UNESCO विश्व सम्पदा समितिको बैठकहरूमा भाग लिन जाने	४००	
२४.	सं.स्मारक क्षेत्रका निजी तथा सार्वजनिक घर भवन तथा स्मारकहरूको वर्गीकृत इन्भेन्ट्री प्रकाशनको छपाई सामग्री तयार गर्ने	७५	
२५.	सं.स्मारक क्षेत्रका निजी तथा सार्वजनिक घर भवन तथा स्मारकहरूको वर्गीकृत इन्भेन्ट्री प्रकाशन गर्ने	४८८	
२६.	सातवटै सं.स्मारक क्षेत्रका BufferZone सहितका Street Elevation तयार पार्ने ।	१४५०	
२७.	काठमाण्डौ उउत्यका विश्व सम्पदा क्षेत्र भित्रका निजी तथा सार्वजनिक स्मारक, घर, भवन खाली जग्गा आदिका पूर्ण लगत तयार गर्नका लागि आवश्यक कम्प्युटर Data Base तयार पार्ने	३८०	
२८.	प्रशिक्षार्थी वास्तुकलाविद्हरूलाई Drawing Documentation को कार्य गराउने	१५०	
२९.	प्रकोपको समयमा खुल्ला क्षेत्रको प्रयोगको सम्भाव्यता अध्ययन गरी नक्सा तयार गर्ने	९२०	
३०.	गोरखा संरक्षित स्मारक क्षेत्रको मापदण्ड तयार गर्ने	१५०	
३१.	सं.स्मारक क्षेत्रका अनियमित घरहरूको रहेको Modification विस्तृत नक्सा Pilot Project को रूपमा तयार गर्न शुरु गर्ने	४००	
३२.	बद्री नारायण मन्दिर संरक्षणका लागि गुरुयोजना तयार गर्ने भक्तपुर	५०	
३३.	१८ अप्रिल विश्व सम्पदा दिवस मनाउने	१००	
३४.	प्रशासनिक खर्च उपभोग ।कार्यालय संचालन	७५१	
३५.	चालु खर्च कार्यक्रम जम्मा	५७३९	
३६.	जम्मा चालु पुँजीगत	१९६१४	

आ.ब.२०६६।०६७ आपतकालिन संरक्षण तर्फका कार्यहरू

१. मत्स्यनारायण मन्दिर संरक्षण कार्य	रु. २५,०००।-
२. पनौती, इन्द्रेश्वर परिसरको तुलानारायण मन्दिर र मूर्ति सहितको भित्रीभाग संरक्षण कार्य	रु. २५१५३।१३
३. पाटी संरक्षण सोखेल भञ्ज्याङ, सेतीदेवी गा.वि.स.	रु. ३७५९८।१३
४. चोहेलेननी (चैत्य) संरक्षण कार्य, बुङ्गमती	रु. ४४९८०।१३
५. छाःबहाल (पाटी छाःना) मर्मत कार्य ल.पु. उ.म.न.पा २१	रु. १०२०८७।७७
६. त बहाल जलद्रोणी संरक्षण कार्य ल.पु. उ.म.न.पा.	रु. १४७६४०।१९

आ.ब.२०६६।०६७ मा प्राविधिक सहयोग गराइएका तथा सहमती प्रदान गरिएका कार्यहरू

१. हरिहर भवन संरक्षण कार्यका लागि प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराइएको ।
२. दोलखा चैत्य संरक्षण भिमेश्वर न.पा २ चैत्य संरक्षण सहमती प्रदान गराइएको ।
३. खोकना रुद्रायणी मन्दिर मूर्ति संरक्षण प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराइएको ।
४. नक्साल भगवती मन्दिर जीर्णोद्धार कार्य प्राविधिक सहयोग प्रदान गरिएको ।
५. नन्दीकेश्वर मन्दिर जीर्णोद्धार सहमती प्रदान गरिएको ।
६. दक्षिणकाली मन्दिर परिसर मर्मत कार्य सहमती प्रदान गरिएको ।
७. बुढानिलकण्ठ मन्दिर परिसर संरक्षण सहमती प्रदान गरिएको ।
८. पचली पाटी संरक्षण प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराइएको ।
९. श्री राधाकृष्ण मन्दिर ब्यबस्थापन कार्यका लागि सहमती प्रदान गरिएको ।
१०. ल.पु.उ.म.न.पा.३ पुलचोक स्थित अशोक स्तूपा प्रांगडको सादा वार लगाउन सहमति प्रदान गरिएको ।
११. टिकेश्वर महादेव मन्दिर छाःने शैलीको बनाउन सहमती प्रदान गरिएको ।
१२. ल.पु.उ.म.न.पा ७ स्थित पंमाय् वासिवा दंपा गुठीघर सत्तल मर्मत कार्यका लागि सहमती प्रदान गरिएको ।
१३. चन्दन प्रभातेश्वर महादेव मन्दिरमा पित्तल छाःना फेर्न प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराइएको ।

ABOUT THE AUTHORS

- Schmidt, A., Coningham, R.A.E.,
Strickland, K.M., & Davis, C.E. – Research Scholar
Department of Archaeology,
Durham University, Durham,
DH1 3LE, UK
- Schmidt, A., Coningham, R.A.E.,
Strickland, K.M. & Shoebridge, J. E. – Research Scholar
Department of Archaeology,
Durham University, Durham,
DH1 3LE, UK
- Sushila Manandhar (Fischer) – Research Scholar
CNAC, Kirtipur
- Shyam Sundar Rajbamshi – Epigraphy Officer
DoA
- Sabita Neupane – Epigraphy Officer
DoA